

Узоқ Жўрақулов

ҚОДИРИЙ ВА РОМАН ТАФАККУРИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ

ҚОДИРИЙ ВА РОМАН ТАФАККУРИ

Монография

Ҳақиқат
қутубхонасига!
У. Муҳаммадқулов.

Тошкент
"Nurafshon business"
2020

821.512.133.09
83.3(5Ў)

Ж 96 Жўрақулов, Узоқ.

Қодирий ва роман тафаккури [Матн] : монография / У. Жўрақулов. – Тошкент: "Nurafshon business", 2020. – 104 б.

ISBN 978-9943-6686-8-3

УЎК: 821.512.133.09
КБК: 83.3(5Ў)

Ушбу монографик тадқиқот ўзбек романи асосчиси Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романини назарий планда ўрганишга бағишланган. Тадқиқотда роман жанри генезиси, бадиий-тарихий шаклланиш омиллари, сюжети, композицияси, образлар тизими, романдаги портрет ва характер, тил ва услуб муаммолари "Ўткан кунлар" романи контекстида талқин қилинган. Абдулла Қодирий романининг ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиёти, мумтоз поэтика ва жаҳон романчилиги билан муносабати хусусида фикр юритилган.

Монография филолог мутахассислар, таянч докторантлар, филология, эстетика, фалсафа, журналистика, социология, санъатшунослик факультетларининг магистратура, бакалаврият босқичи талабалари, ёзувчи, шоир, драматурглар, шунингдек, бадиий адабиёт масалаларига қизиққан барча тоифадаги ўқувчилар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Шухрат Сирожиддинов, филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Нурбой Жабборов, филология фанлари доктори, профессор

Сувон Мелиев, филология фанлари доктори

Монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Илмий-техник кенгаши томонидан (2020 йил 24 октябрдаги (зоом, масофавий) мажлиси йиғилишининг 4-баённомасига асосан) нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6686-8-3

© Узоқ Жўрақулов, 2020
© Nurafshon business, 2020

ҚОДИРИЙ МАСЛАГИ

(Кириш)

Тақдир қалами миллий тарихимиз саҳифаларини минглаб буюкларга маскан бўлиш шарафи билан безагани рост. Самарқанд, Хоразм, Бухоро, Насаф, Термиз, Тошкент каби жаҳоншумул маданият бешикларини бир лаҳза истисно қилиб турилганда ҳам, ўнлаб туманлар, юзлаб қишлоқларда мафдун авлиё зотлар, мутафаккирлар, қалам аҳилларининг ҳад-ҳисобини ҳалигача аниқ билмаймиз. Билганларимизни-да ёлчителиб ўрганмаганмиз. Ушбу таънаомуз хулосанинг биргина мисоли қодирийшунослик десам, бошимга эътироз тошлари ёғилиши тайин...

Ишонмасангиз, исталган кутубхона ёки адабиёт сайтига кириш. Абдулла Қодирий ҳақидаги манбаларни сўраштираш. Лак-лак китоблар сафига дуч келасиз. Уларда адиб таржимаи ҳолидан тортиб, ижод йўли, асарлари тарихи, талқини, ўрганилиши масалалари ва ҳоказоларга оид маълумотларни топасиз. “Отам ҳақида”, “Қодирийнинг сўнгги кунлари”, “Қатлнома”, “37-хонадон” сингари самимий хотиралар, ҳужжатли талқинларни ўқиб ҳаяжонга бериласиз, “Улкан адиб сабоқлари”, “Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати”, “Қодирий – эркисизлик қурбони”, “Қодирийнинг сўнгги илтижоси”, “Бир ишқ, ҳам чин бир ишқ” каби илмий-адабий талқинларни ўқиб, адиб ижодидан бирмунча баҳраварлик туясиз. Аммо яна ва яна нималарнидир излайсиз. Излайсиз-у тополмайсиз, уюм-уюм қоғозлар лабиринти аро беҳуда санғийсиз. Буюклар ҳақида ҳам кўп, ҳам ҳўб ёзмоқ лозимлигини туйқус англайсиз. Буюкларга тамасиз хизмат лозимлигини ҳис этасиз.

Зотан, “аруси даҳр” чегараларини тарк этган зотлар тамасиз хизматга, дуо ва эҳсонга муҳтож. Уларга бошқа ҳеч нарса лозим эмас: яккаш эҳсон карвонига юкланган дуо, тама илин-

жидан холи хизмат. Буюклар бундан ортиқ ё камини қабул этмайдилар. Қодирийнинг буюк устози ҳазрат Навоий ҳақроост айтмишлар: “Тарки тамаъ қилки, соҳо ул эмиш...”

Яна зотанки, Абдулла Қодирий бизнинг глобаллашган замонимизда камдан-кам учрайдиган буюк бир фазилатга эга эди. Унинг маслаги тама ғуборларидан холи эди.

“Тама ғуборидан холи маслак” нима дегани? Бундай маслак эгаси қандай бўлади?

Абдулла Қодирий ҳаёт йўли ва у қолдирган асарларни ягона силсила ўлароқ кузатганимизда, амин бўламизки, буюк адиб уч маслак йўлида яшаган, ижод этган. Уларни ўзида жамлаган, айнан жамлай олгани боис шаҳидлик мақомига эришган.

Қодирий маслагининг туб илдизи “Оллоҳ бир, Расул (с.а.в.) барҳақ” калимасида воқе бўлади. Адиб маслагининг қолган икки новдаси ҳам, шубҳасиз, шу илдиздан озиқланади.

Абдулла Қодирий таржимаи ҳолига назар ташласак, унинг бола ёшидан эътиборан тўғри йўлга йўлланганига амин бўламиз. Мазкур йўл тарзида бирор ёлғон, ваъдага хилоф, омонатга хиёнатни учратмаймиз. Фақат тўғри тарбия, покиза ризқ, ҳалол меҳнатни кўрамиз. Бобур тахтга ўтирган ёшида тирикчилик вазидан бой хизматига кирган Қодирий кўп ўтмай хўжайинининг эътиборига тушади. Бой уни замонасининг эътиборли бир мактабига ўқишга кўяди. 18 ёшида ҳам эскича, ҳам янгича билимларни мукамал эгаллаган Абдулла Расулмуҳаммадбойнинг тижорат ишларини юрита бошлайди. Ҳамида ахлоқи билан бу бойга ҳам маъқул келади. Натижада Расулмуҳаммадбой катта қизи Раҳбаройни Абдуллага никоҳлаб беради.

Бу далиллар Абдулла Қодирий ҳаёт йўлига доир ишларда кўп такрорланади. Бироқ, бизнинг ҳам айни далилни бу ўринда такрор қилишимизга бир зарурат бор. Айни зурурат “нега Қодирий илк мустақил қадамлариданоқ ҳар икки бойнинг, қўл остида ишлайдиган хўжасининг эътиборига тушди, илтифотига эришди?” деган саволга жавоб топиш заруратидир. Биринчи хўжайинининг илтифотини аксар мутахассис-

лар русча ёзув-чизувни биладиган хизматчига муҳтожликка йўядилар. Айни мантиқни қисман қабул қилиш ҳам мумкин. Тижоратчининг асл мақсади савдо ишларини яна ва яна кенгайтириш экани ҳам рост гап. Аммо “тижоратчи-бой ўқишга жўнатиб, тижорий мақсадлари йўлида фойдаланаман деса, 12 ёшли Абдулладан бошқа одам қуриб қолганмиди?” деган иккинчи бир савол туғиладики, айни савол юқоридаги икки мантиқни ҳам заифлаштиради. Дарҳақиқат, катта эл орасидан Абдуллага ўхшаган оёқ-қўли чакқон, зехнли, уддабурон ёшларни топиш қийин эмас эди. Фақат бойга 12 яшар Қодирий маъқул келди. Тўғрироғи, бой унинг маслаги, хулқ-атвори, тарбиясини ёқтирди. Шунинг учун тижоратчининг келажагини шу норасида билан боғлашга қарор қилди.

Расулмуҳаммадбойнинг илтифотини эса бирор тижорий, маиший, ижтимоий мантиқ билан тушунтириб бўлмайди. Чунки у ўзининг жондан азиз фарзандини қўл остида эндиликда икки йиллаб хизмат қилаётган камбағал бир йигитга никоҳлаб берди. Қолаверса, Раҳбарой унинг катта қизи, карималарининг тўнғичи эди. Уни қизининг келажаги ҳам, тижорати ҳам, маҳалла-ю жамиятнинг муносабати ҳам чўчитмади. Бою боёнлар, акобиру мансабдорлар, тожиру абжирлар орасидан бир қашшоқ оила фанзандини танлаб олди. Нега?

Расулмуҳаммадбойнинг иши менга Расулуллоҳ соллоллоху алайҳи васаллам саҳобалари (р.а.) ҳаёт тарзларини эслатади. Нақл қилинишича, саҳобаларнинг одам таниш мезонлари битта бўлган экан. Дўст, ёр, куёв танлашда фақат улардаги бир нарсага – иймонга ошиқ бўлган эканлар. Иймон-эътиқодли йигитни учратсалар, ўзлари айттириб, куёв қилишдан қайтмаган эканлар. Менимча, манбаларда дину диёнатли инсон сифатида эсланадиган Расулмуҳаммадбой ҳам Қодирийнинг асл маслаги, яъни иймонига ошиқ бўлиб қиз берган.

Қодирий оила қурганига бир йил тўлар-тўлмас қайнотаси Расулмуҳаммадбой “синади”, у яна ишсиз қолади. Лекин ёш Абдулла умрини бекор ўтказмайди. Тошкентдаги Абулқосим мадрасасига ўқишга киради. Бўш пайтларида дурадгорлик

(тоқичилик) касби билан оила тебратади. Мана шу жойда адиб илм ва иймон захирасини янада мустаҳкамлайди. Авлиёсифат мударрислар қўлида таълим олади. Ҳабибулла Қодирий ўзининг “Отам ҳақида” рисоласида “Ўткан кунлар” даги Юсуфбек ҳожи образининг прототиплари ҳақида гапириб, Эшонгузар маҳаллалик Алижон домлани тилга олади. Тошкентликлар орасида шу зот ҳам Абдулла Қодирийга таълим бергани, саҳобатабиат инсон бўлгани, Қодирийнинг домла олдидаги эътибори, ундан олган маънавий улуши ҳақида гаплар юради. Дейдиларки, Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудларининг қайси биридан бўлмасин, илм-маърифатли бир одам Тошкентга келадиган бўлса, албатта, шу домлани зиёрат қилмасдан кетмас экан. Маҳаллий аҳоли орасида “Алиқорий домла” номи билан машҳур бўлган бу зотнинг Абдулла Қодирийга муҳаббати ҳам юқорида келтирганимиз икки далилдан кам эмас.

Ҳақиқатан ҳам, Қодирий ҳаёт йўлида нимаики топган бўлса, асл маслаги, иймонидан топган. Адиб ижодининг илк намуналаридан охириги сатрига қадар иймон сувига қорилгани бундай хулосага тўла асос беради. Унинг илк насрий асари “Жувонбоз” сўнгида шундай сўзларни ўқиймиз: “Туркистонда мундай ишлар ҳамиша давом этиб турганини кўрувчи ва билувчи ҳар бир ақлли мусулмон киши... охириятда Худонинг қаҳру ғазабига гирифтор, Муҳаммад алайҳиссаломнинг олдиларида шармисор ва шафоатларидан бенасиб бўлувчиларга ачиниб, мундоғ хилофи шаръий кони бўлган Туркистондан бошқа шаҳарларга қочиб кеткуси келур эди”. Ёки “бахтсиз куёв” драмасида: “Шариати Мустафога бўйинсунинглар, энди кўзларингизни очинглар. Бидъат тўйга исроф бўладурган оқчага ўғилларингизни ўқутинглар ёки жамияти хайрияларга иона қилингллар”.

Қодирий маслагининг иккинчи узви – миллат қайғуси ҳам худди шу мезондан, “шариати Мустафо (с.а.в.)” аҳкомларидан келиб чиқади. “Миллатимга”, “Аҳволимиз” сингари илк миллий шеърлари, “Улоқда” ва бошқа “кичик асарлар”ининг исталган биттасини олайлик, айни мезон устувор эканини

кўрамиз. Улардаги барча танқиду мақтовлар, илмий тил билан айтганда, ижтимоий-эстетик позиция, ахлоқий-бадийий идеал мана шу асосга қурилган.

Қодирий миллат тараққиётини ҳалол меҳнат қилиб, ҳалол луқма еб, шариат асосида яшаган оила ва у тарбия этган фарзандларда кўради. Бу жиҳат адиб маслагининг учинчи узвини ташкил этади.

Қайси бир инсон, қайси бир жамият “шариати Мустафо (с.а.в.)”га хилоф йўл тутган бўлса, Қодирий бадийий ижоди, япон самурайлари қиличидек кескир сатираси, оташин публицистикаси тиғидан омон қолмайди. Гарчи, аксар мутахассислар қодирийона танқидда “шафқатсизлик”, “ўта кескинлик” хоссаларини кўрадилар. Шариат мезонлари билан қаралганда эса, Қодирийнинг бирор-бир “адабий персонаж” ҳақида хиёнат қилмаганига амин бўламиз. Қодирий кесиш лозим жойда малҳам қўйиш ножоизлигини яхши билади, жарроҳга айланадики, шундан муносиб эм топа олмайсиз. Аслида ҳам “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”да тасвир этилган ижтимоий, сиёсий, миллий низолар, ахлоқий, маиший муаммолар малҳам қўйиб эмланадиган дардлар эмасди. Шу мезон, шу мантиқ Қодирийни кескин бўлишга мажбур этди. Бошқача яшаш ва ёзишга иймони йўл қўймади.

Таассуфки, Қодирий таъқиб этилган, маҳв этилган даврлар иймон қатли учун тиғ чархланган даврлар эди. Ўз маслагига содиқ зотларни севмас эди у давр. Бу давр билан сотқинлар, ўғрилар, мунофиқу Худодан қайтганлар тил топишуви, апоқ-чапоқ бўлиб кетиши мумкин эди. Илло, бу “энг кир ва қора ўтган кунларда “шариати Мустафо (с.а.в.)”га амал қилгувчи, иймон йўлини тутган Қодирий каби зотларга ўрин йўқ эди. Шу сабаб буюк Қодирий дунё ва охирият саодатини иймонидан топганидек, ўз шаҳодатини ҳам иймонидан топди.

Ўйлашимча, бизнинг Қодирий ҳазрат олдидаги бурчимиз у ҳақида рост ва холис сўзни айтиш, у зотни хайрли дуо билан ёд этишдир. Шундагина, асл маслагимиз – иймон мезонига муносиб иш қилган бўламиз.

БИРИНЧИ ЎЗБЕК РОМАНИ – “ЎТКАН КУНЛАР”

Муқаддима

Бугунги ўқувчини билмидим-у, биз тенги, биздан олдинги авлод ўқувчиларининг энг кўп ўқийдиган романи қайси, деган савол қўйилса, бунинг жавоби, албатта, “Ўткан кунлар” бўлади. Қиёсни ўзимдан оладиган бўлсам, агар кўп бўлмаса, бу китобни 30–40 мартача ўқиб чиққан бўлсам керак. Нимагадир шу китобни қайта-қайта ўқишдан эринмайман. Ҳар сафар бир варақлаб қўйиш учун қўлга оламан-да, охирига етказмай ёполмайман. Ҳар сафар бир янгилик топаман. Маҳзун бўлганимда, қувонганимда, ёшлик ва болалик йилларимга қайтгим келганда, халқимиз ва миллийлигимиз ҳақида ўйлаганимда, покизалик ва нафосатни соғинганимда ўқийман. Ҳар сафар шундай улкан асарни бир ўсмир йигит ёзганидан ҳайратга тушаман. Ва, ҳайрат шундаки, кўплаб жаҳон насри намуналарини ўқиганим, улар тўғрисида фикр айтишга имконим бўлгани ҳолда, “Ўткан кунлар” олдида ҳамон оддий бир ўқувчи эканимни ҳис қиламан. Негадир, ушбу роман ҳақида ёзишга журъатим етмайди.

“Ўткан кунлар” тўғрисида кўп ёзилган. Йирик-йирик адабиётшуносларимиз бу оғир ишга жазм қилишган. Фақат энди, ёшим элликка яқинлашганда, мен ҳам бу ишга жазм қилмоқчи бўлдим. Яратган ёлғон, чучмал ва ўткинчи талқинлардан асрасин.

1. Роман маърифати

Роман ўз вақтида сон-саноксиз ўқувчилар оммаси томонидан талашиб ўқилганини, матнини кўп мухлислар ёд билганини, меҳмонхоналарда қодирийхонлик кечалари узок йиллар давом этганини биламиз. XX аср ўзбек ўқувчиси том

маънодаги роман маърифатини Қодирийда, хусусан, “Ўткан кунлар”да топди.

Хўш, бунинг сабаби нима бўлиши мумкин?

Тўғри, асарда миллий тарихимизга доир фожиавий вазиятлар, туркий маънавиятнинг иймон ва куфр ўртасида кечган талош паллалари, ички зиддиятлар, мустамлака хавфи ва ҳоказолар ҳақида гап кетади. Аммо бу мавзу Абдулла Қодирий яшаган ва ижод этган давр адабиёти учун янгилик эмас эди. Беҳбудийдан тортиб, Авлоний, Фитратгача, Мунавварқоридан тортиб, Сиддиқий-Ажзий, Ҳамза, Чўлпонгача бўлган барча жадид зиёлилари худди шу мавзуда бир эмас, ўнлаб асарлар ёзганлар. Аммо буларнинг бирортаси “Ўткан кунлар” романидек акс-садо бера олмаган.

Унда сир нимада? Ўзбекнинг етти яшаридан етмиш яшаригача яхши биладиган, билишгина эмас, қалби билан ҳис этадиган Отабек ва Кумуш ўртасидаги муҳаббат фожиасидами? Асардаги лириклик, ширин изтироб, шарқона сабр-қаноат, садоқат ёки вафодами? Ёки роман сюжетидаги саргузаштлар, фавкулодий вазиятларнинг гўзал тасвиридами?

Зотан, ишқий лирика, ошиқ-маъшуқа фожиаси борасида XX асрга қадар туркий лиро-эпиканинг олдиға тушадиган адабиётнинг ўзи йўқ эди. Шарқона этика, комил ахлоқ масалалари талқини эса “Қутадғу билик”дан бошланиб, ҳазрат Навоийда ҳадди аълосига, Авлоний “Туркий гулистон”ида эса итмомига етди. Романтик тасвирлар, саргузашт мотивлари “Алпомиш”у “Тўрўғли”дан бошлаб, халқ қисса ва ҳикоятлари, эртақларигача тўлиб тошиб ётибди. Аммо шунчалар улкан бадийи-маърифий захираға эға бўлган халқдаги “Ўткан кунлар”ға бўлган ташналикнинг боиси нимада? Неға бу романни бунчалар севамиз? “Ўткан кунлар”нинг кўнгилларға нур берувчи маншаъ-манбалари қаерда ўзи?

Албатта, бу саволларнинг жавоби оғир. Бу жумбоқларни ечиш учун ҳар қандай эҳтирослардан воз кечиб, сўз жиловини тафаккур, илм, таҳлил ва мантиқ қўлиға тутқазиш лозим кўринади.

2. Жаҳон романчилиги ва “Ўткан кунлар”

Хоҳлаймизми, йўқми Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”ига қадар, ўзбек адабиёти тарихида, айнан роман жанри талабига жавоб берадиган асар йўқ эди. Қодирийнинг баъзи замондошлари томонидан “миллий рўмон” ўлароқ тақдим этилган битикларни эса, бошқа ҳар қандай жанр қаторига киритиш мумкин бўлса ҳам, роман дея олмаймиз. Бу биринчидан. Иккинчидан, Қодирий мансуб миллий адабиёт анъаналарида айнан роман жанри тажрибаси бўлмаган. Учинчидан, баъзи тадқиқотчилар Қодирий романчилигининг шарқона манбаи ўлароқ қарашга мойил, араб ёзувчиси Жўржи Зайдон романлари ўзининг хроникал табиати, жанр жиҳатидан қиссага яқинлиги билан бундай юк залворини кўтаришга ожиз. Тўртинчидан, роман бошидаги “Ёзғучидан” деган мухтасар сўзбошида Абдулла Қодирийнинг ўзи санаб ўтган “Тоҳир-Зухра”, “Чор дарвеш”, “Фарҳод-Ширин”, “Баҳромгўр” сингари асарларда халқ ижодиёти анъаналари етакчилик қилади. Улар роман учун элементар даражада аҳамиятли бўлса ҳам, асос вазифасини бажара олмайди. Бешинчидан, Қодирийгача бўлган “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Баҳром ва Дилором”, “Гул ва Наврўз” сингари классик достонлар шакл ва мазмун канонларига кўра тамомила ўзгача ҳодисалар бўлган. Олтинчидан, Абдулла Қодирий ўз романини “Оврўпо рўмончилиги йўлида” ёзишни мақсад қилганини таъкидлаган эди. Аммо Европа романчилиги анъаналари Қодирий замонидан 1500–1700 йил нарида бўлган қадим Юнон романига бориб боғланади. Шарқ дунёсида поэзия нақадар изчиллик ва назокат билан ривожланган бўлса, Европа романи ҳам XX асргача тахминан шунга яқин йўлни босиб ўтган. Қодирий даврига келиб, Европа романи ўзининг энг мукамал ва хилма-хил намуналарини ижод этиб бўлган, роман дунёсида етакчилик мақомини қўлига олган реализм (шунингдек, бошқа кўплаб роман анъаналари)дан чекиниб, декадент адабиёт тимсолида инқироз палласини бошидан кечираётган эди. Шундай экан, Европа романчилиги ҳам

Қодирий учун тайёр қолип бўлиши мумкин эмас эди. Агар, ҳақиқатан ҳам, биринчи ўзбек романи бу жараёнга алоқадор бўлса, Пушкин, Толстой, Стендаль, Бальзак, Достоевскийлар тимсолидаги реалистик романчилик анъаналари қолиб, та-моман янги, айна пайтда маънавий анъаналар (бу шунчаки анъанавийлик бўлмай, масала моҳиятини ишнинг кейинги бўлимларида ёритишга уринамиз) сингиб кетган “Ўткан кунлар”ни ёза олмас эди. Саккизинчидан, Европа носирлари ёзган романлар ичида ўзининг сюжети ва қаҳрамонлари жиҳатидан Қодирийга бирмунча яқинроқ, ўзбек ўқувчисига “Тамилла”, “Қамар” сингари асарлари билан таниш Фердинанд Дюшенъ ижодида эса тор маиший талқин етакчилик қилади. Қолаверса, мазкур асар “Ўткан кунлар”дан бирмунча кейин ёзилган.

Хўш, унда “Ўткан кунлар” анъанавийми ёки янги романми? Бу роман барча адабиёт намуналарида барқарор яшаб келаётган классицизм тамойилларини қай даражада акс эттирган? “Ўткан кунлар” классицизм намунаси ёки классик асарми?

3. Роман сюжети

Олдинги бўлимдаги саволларга жавоб бериш учун, биринчи навбатда, роман жанрини белгиловчи муҳим бадий компонент – сюжетдан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Негаки, романнинг композиция, портрет, характер, услуб сингари бошқа компонентлари кўпроқ ижодкор, макон ва замон индивидуаллиги билан боғлиқ бўлади. Шунингдек, бу компонентларни ташкил этишда муаллиф субъективлиги, бадий маҳорат ҳамда жорий эстетик эҳтиёжнинг таъсири бўлмаслиги мумкин эмас. Фақат сюжет ва образ, бадий асар қайси макон, қайси замон ва қайси ижодкор томонидан ёзилган бўлмасин, шартли равишда типологик, анъанавийдир. Анъанавийлик дегани эса, моҳият эътибори билан, классицизм¹

¹ Бу ўринда “классицизм” терминини кенг маънода қўллаяпмиз. Буни XVII аср Европа фалсафий-маданий муҳитида майдонга келган,

тамойили ҳисобланади. Шу маънода, дунёда бирор асар йўқки, классицизм тамойилидан холи бўлсин. Бу шунчаки тамойил ҳам эмас, балки адабиётнинг темир қонунияти ҳамдир. Фақат жорий эстетик қонуниятлар доирасида қолиб кетган асар классицистик (намунанинг ўхшаши), уни самовий, умуминсоний идеаллар асосида янгилаган асар эса классик, яъни “нимуна”нинг ўзи бўлади.

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи, биринчи миллий романизмиз, ҳатто энг сеvimли асаримиз бўлгани учун эмас, балки ўз-ўзидан классик асардирки, бу фазилат ундаги сюжет (ва кейинроқ тўхталадиганимиз бадиий компонентлар)нинг илк систематик таҳлилидаёқ кўринади.

Бу фикрни асослаш учун, энг аввал, *“илк сюжет”* тушунчаси, унинг нима экани, роман жанрини ўрганишдаги ўрни, жаҳон ва ўзбек романи такомили учун нима бергани хусусида мухтасар тўхталиш лозим.

“Илк сюжет” истилоҳи адабиётшуносликда айнан шу тарзда қўлланмаса-да, барча қадимий жанрлар, хусусан, роман сюжети асосини ҳам, айти умумбашарий тушунча ташкил этади. Қайд этиш жоизки, Европа ва рус адабиётшунослари тарихий поэтика негизида “бобо сюжет” (gainst subject), “бобо образ” (protoplast, prefiguration) истилоҳларини қўл-

борлиқ, воқелик ва инсон феноменига рационал ёндашув тамойилини илгари сурадиган классицизм билан айнан тушунмаслик лозим. Кенг маънодаги классицизм деганда биз диний, фалсафий, маданий, ижтимоий анъаналарнинг қонунийлигини, одамзот табиатиға хос “намуна” (классик)ға интилиш, ундан таъсирланиш, улги олишни назарда тутамиз. Адабиёт ва бошқа санъат турларидаги классицизм, бундай асарларнинг умуминсонийлик даражаси мана шу “намуна”нинг нима ва қайси даражада экани билан белгиланади. Агар Европа адабиётининг турли даврлари (хусусан, Уйғониш, классицизм)да антик Юнон санъати “намуна” вазифасини ўтаган бўлса, бошқа халқларда бу вазифани ўзгачароқ объектлар бажарган. Шарқ-ислом дунёси учун эса Қуръони карим ва Муҳиммад алайҳиссалом ҳадислари энг олий “намуна” мақомида турган. Шу боис ҳам ислом шарқи бир неча юз йилликлар давомида дунёға машҳур мутафаккирлар, ўлмас сўз соҳибларини майдонға чиқара олган (У.Ж.).

лайдилар. Аммо бу истилоҳлар ҳам биз назарда тутаётган универсал ҳодиса моҳиятини тўла ифодалашга ожизлик қилади. Қолаверса, Европа ва рус адабиётшунослари ушбу истилоҳни бадий асар намуналарига татбиқ этишар экан, айнан биз кўзда тутаётган ҳодисани асос ўлароқ қабул қилмайдилар. Балки, бу истилоҳлар остида миф, фольклор ва ёзма адабиёт таркибида шаклланган, тайёр бадий сюжет ва образларни тушунадилар. Биз назарда тутаётган “илк сюжет” тушунчаси эса фақат бадий, ижтимоий, маданий қамров билан чекланмайди. Балки башарият ҳаётининг илк даври, одамзотнинг илк самовот, илк заминда ибтидо топган турмуши билан туташади.

“Илк сюжет” деганда биз илоҳий китоблар, хусусан, Қуръони каримда келган илк одам – Одам алайҳиссалом тўғрисидаги илоҳий ахборотни назарда тутамиз. Хабарда келишича, Оллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни яратгандан сўнг унга “барча нарсаларнинг исмларини ўргатди”, уни Ўз маърифатидан баҳраманд қилди. Одам алайҳиссалом, айнан, маърифати – Оллоҳга яқинлиги, Уни танигани боис барча махлуқотдан, ҳатто фаришталардан ҳам устун бўлди. Бақара сурасида баён қилинишига кўра, мана шундан кейин, Оллоҳ фаришталарга ҳукм қилди: “...Биз фаришталарга Одамга таъзим қилинг дейишимиз билан саждага эгилдилар. Фақат Иблис кибр ва ор қилиб – кофирлардан бўлди” (34-оят)¹. Шу жойда Одамнинг бутун махлуқот аро мақоми аниқ бўлди. У барча яратилмишлардан азиз ва мукаррам қилинди. Шу лаҳзадан эътиборан маърифат ва жаҳолат, эзгулик ва ёвузлик, иймон ва куфрнинг чегараси белгиланди. Оллоҳ Одам ҳамда Ўзининг Азозил аталмиш бир улуғ фариштаси мисолида маърифат ва жаҳолат орасини ажратди. Жаҳолати – итоатсизлиги, кибри ва исёни боис фаришталар мударриси бўлган Азозил абадий лаънат тамғаси урилган Иблисга айланди. Маърифати ту-

¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: “Чўлпон” нашриёти, 1992. (Қуръони каримга доир барча иқтибослар шу манбадан олинади – У.Ж.).

файли Одам ва унинг жуфтига илк олий мукофот берилди. “Ва айтдик: “Эй Одам, сиз жуфтингиз билан жаннатни маскан тутинг ва ундан хоҳлаган жойларингизда бемалол таомланинг. Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда золимлардан бўлиб қоласиз” (Бақара, 35). Бу инсоният ўз тарихи давомида гувоҳ бўлган энг саодатли онлар эди. Жаннат саодати олий бир тахт бўлса, висол фароғати шу тахт соҳиби-га кийдирилган бебаҳо тож эдики, инсоният ўзининг бутун тарихи давомида шу бахтни соғиниб яшайди. Асл адабиёт эса, том маънода, мана шу соғинч изҳоридир. Мумтоз аллома Жалолиддин Румийнинг:

*“Тинглагил, най не ҳикоятлар қилур,
Айрилиқлардин шикоятлар қилур...”*

деган мисралари ушбу абадий соғинчнинг ўта мухтасар, аммо аниқ баён этилган лирик ифодасидир.

Адабий-тарихий жараёнда иштирок этаётган ҳар бир адабий тур ва жанр бу олий соғинчни ўз йўли, ўз тили билан изҳор этади. Лирикада бу инсон ҳиссиётининг олий лаҳзаси, драмада ҳаракатнинг бетимсол мароми сифатида талқин этилади. Эпоснинг эса бу борадаги йўли тамомила ўзига хос. У, ўз табиатига қўра, бу соғинчни улкан эпик қамров доирасида, тафсилотлари билан тасвирлар экан, илк сюжет таркибидаги Одам (а.с.) ва унинг жуфтига доир бирламчи илоҳий ахборотни “учрашув” мотиви тарзида, умумсюжетнинг муҳим, жамловчи бир бўлаги сифатида талқин қилади. Айнан шу жиҳати билан эпик тур, хусусан, роман жанри халқ эпоси анъаналари билан туташади. Чунки барча адабий тур ва жанрларнинг пойдевори бўлган халқ эпос (достон)ларидаги учрашув мотивининг асоси ҳам илк сюжетда келган мана шу ахборот асосига қурилган. Уларда пайғамбарлар ҳаётига доир илоҳий хабарлар сюжет таркибидаги алоҳида мотивлар тизими сифатида акс этади. Демак, айтиш мумкинки, ҳар учала адабий турни (ҳатто, лирик турни ҳам) сюжет типологияси жиҳатидан боғлаб турувчи асос-унсур мана шу илк сюжет – Одам (а.с.) ва унинг жуфти ҳақидаги илоҳий ахборотдир.

Ушбу ахборот башарият тарихининг илк лаҳзаларидан эътиборан Одам (а.с.) ва унинг авлодларига маълум эди. У дастлаб Одам (а.с.) томонидан ўзининг яқин авлодларига оғзаки тарзда нақл қилинган бўлса, кейинроқ ҳар бир пайғамбарга юборилган ваҳийлар, саҳифалар ва китобларда қайта-қайта такрорланиб турган. Инсоният ўз пайғамбарлари, уларга келган асл илоҳий ахборотларни унутган маънавий инқироз – жоҳилия даврларида (зотан, бундай инқироз ва янгиланиш жараёнлари башарият тарихида жуда кўп бор такрорланган) эса, айни ахборотлар турли даражаларда бузилиб, мифга айлантирилган. Аммо у ҳар сафар хабарлар, китоблар воситасида қайта янгиланаверган. Бу ахборот бизга маълум илоҳий китоблар Забур, Таврот, Инжилда дастлаб аниқ баён этилган бўлса, кейинчалик уларнинг мифлашган, бузилган вариантларини Қуръони каримдаги саҳиҳ хабарлар сўнгги бор янгиладик, шунинг учун илк сюжет ҳақидаги қарашларимизда айни манбага таяниш, ҳар жиҳатдан зарурдир.

Қайд этганимиздек, Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз ҳақидаги юқорида келтирилган ахборот жаҳон адабиётининг деярли барча намуналарида кўчиб юради, у ёки бу даражада бадий талқин этилади. Европа адабиётшунослиги эса уни, умумий тарзда, “учрашув мотиви” деб номлаган. Аммо, шу ўринда, айни терминга доир бир масалага аниқлик киритиш зарурати сезилади. Яъни биз назарда тутаётган илк сюжет тизимида (шунингдек, Европа романларида ҳам) учрашув мотиви икки марта келади. Уларнинг биринчисида ошиқ-маъшуқа қисқа муддатга учрашиб, кўп ўтмай ажрашишса, иккинчи учрашув узоқроқ, ҳатто бир умр давом этиши мумкин. Биз келтирган илк сюжет бўлаги эса, бошланғич нуқтаси қадим Юнон адабиёти бўлган Европа анъанавий романчилигида ҳам мустақил сюжет бўлаги сифатида тасвир этилади. Аммо, шунга қарамасдан, барча роман тадқиқотчилари, жумладан, Европа романини бир бутун система сифатида ўрганган Михаил Бахтин ҳам уларнинг ҳар иккаласини бир хил – “учрашув мотиви” тарзида номлашган. Ҳолбуки, умумсюжет таркибида ҳар икки учрашув мотиви мустақил, такрорланмас

компонент сифатида намоён бўлади. Шундан келиб чиқиб, романдаги бу икки учрашув мотивини алоҳида-алоҳида – бирини “илк учрашув мотиви”, иккинчисини эса “висол мотиви” тарзида номлаш мақсадга мувофиқдир. Негаки, учрашув сўзида онийлик, муваққатлик бўлса, висол сўзида собитлик ва давомийлик бор. Буни илоҳий манбаларда акс этган илк сюжет тизими ҳам, шунга боғлиқ ҳолда роман сюжети ҳам тўла тасдиқлайди.

Алалхусус, Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз ҳақида юқорида келтирилган Қуръоний ахборотга қўра, уларнинг жаннатда бирга бўлиши илк учрашув, ундан кейин келадиган – башарият ҳаёти учун муҳим учрашувнинг дебочаси эди. Бу ўта ноёб ҳодиса бўлиб, инсоният ўз тарихи давомида, фақат Одам алайҳиссалом ва Ҳавво онамиз эришган, илк учрашув мақомига қайтиб эриша олган эмас (эришиши мумкин ҳам эмас). Бундан кейин адабий, маърифий, ижтимоий жиҳатдан талқин этилган барча катта ва кичик учрашувлар шу учрашувга тақлид ва ҳавас, холос. Ҳолбуки, улар ушбу ягона (инсоният тарихидаги биринчи ва сўнгги), улугвор (Оллоҳ ҳузуридаги), фараҳбахш (жаннатдаги) учрашувга на мазмун, на замон ва на макон нуқтаи назаридан тенглаша олади. Аниқроқ айтганда, бундан кейинги барча учрашувлар ерда, ижтимоий турмуш доирасида содир бўлган ва бу жараён қиёматгача давом этади.

Европа анъанавий романчилиги, хусусан, айна романчиликнинг онаси ҳисобланган антик Юнон романи ҳам бу қолипни ўз мақсади, замон-макон табиатида мос тарзда истифода этади. Европа романининг хассос билимдони М. Бахтиннинг қайд этишича, антик Юнон романи сюжетидаги учрашув мотивига хос бадиий қолип шундай: “Н и к о ҳ ё ш и д а г и йигит ва қиз. Уларнинг насл-насаби номаълум ёки сир сақланади. Улар м и с л с и з г ў з а л л и к л а р и билан бошқалардан ажралиб туришади. Шунингдек, улар ҳаддан зиёд п о к и з а (маъсум)лар. Йигит билан қиз **кутилмаганда** (қўпинча, тантанали байрамларда) учрашиб қолишади.

Улар бир-бирларини л а ҳ з а л и к , ж и л о в б и л м а с эҳтирос билан севиб қолишади...” (таъкид бизники – У.Ж.).¹

Айни мотив антик Юнон романидан бошланиб, Европа романининг бугунги даврига қадар қайсидир даражада яшаб келяпти. Уни итальян, испан, инглиз, француз, немис, рус ва бошқа миллатлар романчилигининг исталган намуналаридан топишимиз мумкин. Биринчи ўзбек романи – “Ўткан кунлар” сюжети воқеалари ҳам худди шу илк учрашув мотиви асосига қурилади. Марғилонга тижорат мақсадида келган Отабек “арик бўйида” Кумушни учратади ва бир кўришдаёқ севиб қолади. Роман сюжетининг барча кейинги компонентлари шу мотив билан шакл ва мазмун жиҳатидан маташиб, узвийлашиб кетади. Аммо Қодирий романини Европа романчилиги анъаналаридан кескин фарқлайдиган, унинг оригиналлиги ва шарқоналигини таъмин этадиган томони ҳам айна мотив билан боғлиқ. Аввало, Отабек ва Кумушнинг “арик бўйи”даги учрашувлари анъанавий Европа романидаги илк учрашув мотиви билан бевосита таркибдош эмас. Яъни “Ўткан кунлар”даги бу учрашув романдаги илк учрашув мотивининг айнан ўзи эмас. Қодирий роман сюжетининг маълум нуқтасига қадар бу учрашув тафсилотларини бекорга яширмайди. Бекорга роман сюжетининг илк учрашувгача бўлган воқелигини шарқ адабиётида анъана бўлган ғойибона ишқ мотивига ўхшатиб қурмайди. Романи биринчи бор ўқиётган ўқувчи бу учрашувга доир муаллиф изоҳи билан танишгунига қадар барча воқеалар баёни ва бош қаҳрамон Отабекнинг психологик тасвирларида ғойибона ишқ таъмини ҳис этади. Шу тариқа, романда ошиқ-маъшуқа ўртасида кечган бу ҳолат, муаллиф томонидан уларнинг илк учрашувларига тақдир ишорати сифатида талқин этилади. “Ўткан кунлар” сюжетининг Европа анъанавий романи сюжетидаги илк учрашув мотивидан кескин фарқи ҳам айнан шу нуқтада қўз-

¹ Бахтин М. *Форма времени и хронотопа в романе // в кн.: Вопросы литературы и эстетики.* – Москва: “Художественная литература”, 1975. – С.237–238. (тадқиқот давомида келтириладиган барча иқтибослар шу манбадан олинади. Таржималар бизники – У.Ж.).

га ташланади. Европа романи сюжет қолипида қаҳрамонлар ҳеч бир ишоратсиз, илоҳий, ижтимоий, маиший асосларсиз, фақат *“тасодиф”* дейилгувчи мантиқсиз воқелик воситасида учрашиб қоладилар. Роман сюжетининг кейинги компонентлари ҳам шунга (мантиқсиз тасодиф пойдеворига) боғлиқ равишда шакллантирилади. Қодирий романидаги *“арик бўйи”* учрашувининг эса тасодифга мутлақо алоқаси йўқ. Аксинча, ёзувчи бу учрашувни романнинг бир неча ўрнида (дастлаб Мирзакарим қутидор меҳмонхонасида Зиё шоҳичи тилидан, сўнгра Қутидор ва Офтобойим ўртасидаги мулоқотда, учинчи марта Худоёрхон саройида, Муслмонқул ва Отабек ўртасида кечган мантиқ мувоҳасасида) *“тақдир шамоли”* дея тилга олади ва буни чуқур бадиий мантиқ билан асослайди.

Хусусан, романнинг *“Бек ошиқ”, “Марғилон ҳавоси ёқмади”, “Қутлуғ бўлсин”* деб номланган бўлимларида Отабекда рўй бераётган ғайритабиий ҳолатлар унинг хизматкори ва маънавий отаси Ҳасанали томонидан кузатилади. Ўз кузатувлари натижасида бир тўхтама келган Ҳасанали Отабек дарди-га шифо истаб, Зиё шоҳичи эшигига бош уради. Масала моҳияти аниқ бўлгач, улар совчиликка боришга қарор қиладилар. Романнинг мана шу нуқтасида, Мирзакарим қутидор уйига совчи бўлиб борган Зиё шоҳичи тилидан, илк бор *“тақдир шамоли”* калимаси ўртага ташланади: *“Шариат ишига шарм йўқ, дейдилар ўртоқ, агарчи сиз билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам, яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да бир кишининг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғиладир...”* (таъкид бизники – У.Ж.).¹ Фақат шундан сўнггина *“Ўткан кунлар”* даги илк учрашув мотиви томон йўл очилади. Ошиқ-маъшуқанинг илк учрашувига шаръий никоҳ орқали тамал тоши қўйилади ва Кумушнинг

¹ Қодирий А. *Ўткан кунлар. Ўзбеклар турмушидан тарихий рўмон.* – Тошкент: *“Янги аср авлоди”*, 2011. 49–50-бетлар. (Роман таҳлилига доир барча иқтибослар шу манбадан олинади – У.Ж.).

Отабекка қарата айтган “сиз ўшами” калимасидан бошлаб, илк учрашув мотиви ишга тушади. Европа романида эса илк учрашувдан никоҳгача аллақанча воқеалар содир бўлади. Яъни: “келиннинг тўй арафасида ўғирланиши, ота-онанинг розилик бермаслиги, севишганларнинг бошқа биров билан аввалдан унаштириб қўйилганлиги, севишганларнинг қочиб кетиши, уларнинг сафарлари, денгиз тўфони, кеманинг ғарқ бўлиши, мўъжизавий омон қолиш, қароқчилар ҳужуми, асрлик, қамоқ” ва ҳ.к.лардан кейингина “романлар севишганларнинг қовушуви билан ижобий якун топади”.¹ Кўринадики, бу романларда ошиқ ва маъшуқа тўйгача ўз туғилган маконларини ташлаб қочиб кетишади, биргаликда кўп воқеаларни бошдан кечиришади (Замонавий Европа романларида бирга яшаб, бир-икки фарзандлик ҳам бўлишади). Роман сюжетининг финиши эса никоҳ бўлади. Демак, Европа романи қаҳрамонлари ҳаёти, уларнинг умр йўлларида муҳим рол ўйнайдиган илк учрашув ҳам тақдир эмас, тасодиф туфайли майдонга келади, деган қараш марказий поэтик концепцияни ташкил этадики, унинг биз назарда тутатган самовий идеаллардан, хусусан, Қодирий романи марказий концепциясидан кескин фарқи шунда.

Қодирий романи худди шу илк учрашув мотивиданоқ биз юқорида келтирган Қуръони карим мазмунига, демакки, самовий ҳақиқатларга тўла мос тушади. Дарҳақиқат, Одам (а.с.) нинг яратилиши, унга маърифат ато этилиши, шу боис унинг фаришталардан-да устун қилиниши, ниҳоят, унга атаб покиза бир жуфт – момо Ҳаввонинг яратилиши сира ҳам тасодиф эмас, балки азалдан “Лавҳул махфуз”да битилмиш тақдир эди. Уларни тасодиф эмас, тақдир қовуштирган, никоҳларини эса Оллоҳ таолонинг ўзи ўқиганди. Худди шу Қуръоний ҳақиқатдан келиб чиқиб ёндашганимизда, Кумушбибининг Отабекка айтган “сиз ўшами” сўроғи “ариқ бўйида” учратилган йигитга эмас, балки ўзига тақдир битган ошиққа қарата айтилган умумбашарий, ҳатто самовий (зотан, ҳар бир ошиқ ёки маъшуқа фақат ўз тақдирига битилмиш ёрга дуч келади)

¹ Бахтин М. Кўрсатилган китоб. – С.238.

калима экани маълум бўлади. Шу боис, биз илк учрашув мотиви таркибига киритмаган, “ариқ бўйи”даги учрашувнинг реал сюжетига бевосита алоқаси йўқ (у сюжет таркибидан тушириб қолдирилганда ҳам роман ютқизмайди). Айни ҳолатнинг муаллиф томонидан дастлаб яширилиши, кейинчалик, реал ўқувчининг реал талабларини ҳисобга олиб, изох тарзида берилиши ҳам шундан.

Шаръий никоҳ ва бахтиёр маъшуқанинг “сиз ўшами” калимасидан сўнг “Ўткан кунлар” қаҳрамонларининг чин маънодаги “илк учрашув”и, саодатли кунлари бошланади. Бу гўёки Одам ато ва момо Ҳавво жаннатда топган саодатнинг ердаги соясига, илмий тил билан айтганда, бадийий моделига ўхшайди. Зотан, бунда ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам (худди жаннатдаги Одам ато ва момо Ҳавво сингари) бирдек бахтиёр эдилар. Улар учун бундан ортиқ саодат йўқ эди. Аммо бу бахтиёр кунлар узоққа чўзилмади. Ошиқ-маъшуқа ўртасига шайтанат оралади...

“Бас, уларни шайтон йўлдан оздириб, масканларидан чиқарди ва айтдик: “Тушингиз (жаннатдан ерга)! Сизлар бир-бирингизга душмансиз. Энди маълум вақтгача (ажалларингиз етгунча) Ерда маскан тутиб яшайсиз” (Бақара, 36). Илк одамнинг жаннатдаги ҳаёти осуда давом этар эди. Бу эса одам туфайли лаънатланган шайтонинг ҳасадини қўзғар, унинг Одам (а.с.) ва жуфтидан қандай ўч олишни ўйлаб ҳаловати йўқолганди. Кунлардан бир куни лаънатланган шайтон ўз мақсадига эришди. Уларни Оллоҳнинг “Фақат мана бу дарахтга яқинлашмангки, у ҳолда золимлардан бўлиб қоласиз” деган ҳукмига хилоф йўл тутишларига эришди. Ана шундан сўнг “ТУШИНГИЗ!” ҳукми янгради. Мана шу “Тушингиз” ҳукми билан Одам оёғи ерга тегди. Айни лаҳзадан башарият карвони Ер аталмиш уловга ўтирганча, ўз тақдири томон йўлга тушди. Башариятнинг заминдаги тарихи шу нуқтадан бошланди. Мана шу нуқтадан Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз (ва уларнинг авлодлари) қисматнинг шафқатсиз синовларига рўпара кела бошладилар. Ривоят қилинишича, мана шу воқеадан кейин Одам алайҳиссалом ва Ҳавво онамиз ер шарининг икки томонига туширил-

ганлар. Улар токи бир-бирларини топгунларига қадар икки юз йил (баъзи ривоятларда уч юз йил) муддат ўтган. Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиз ўртасидаги ҳижрон, айрилиқ шу қадар узоқ давом этган. Ниҳоят, Маккада айрилиқнинг узун йўллари туташган, заминий висол амалга ошган. Шундан сўнг Одам алай-ҳиссаломнинг зурриёдлари дунёга келган. Башарий жамият пайдо бўлган. Тақдирнинг бундай сермашаққат синовлари Одам (а.с.) ва Ҳавво онамиздан кейин уларнинг авлодларига мерос бўлиб қолди. Бу ҳақдаги илоҳий ахборотлар эса адабиёт, хусусан, роман сюжетидаги “илк учрашув” – “айрилиқ” – “висол” мотивлари учун асос бўлди.

М. Бахтин Юнон романи сюжети ҳақида сўз юритар экан, ўз изланишларининг натижаси ўлароқ шундай хулосани илгари суради: “... учрашув – айрилиқ – қидириш – топиш сингари асосий мотивлар уйғунлиги, фақат бир нарсада – инсоннинг ўзини англаши ҳақидаги сюжетни ифодалашда намоён бўлади”.¹ Ҳақиқатан ҳам, қисмат машаққатлари ва тақдир синовлари инсон феноменининг шаклланишида муҳим рол ўйнайди. Ошиқнинг маъшуқа висолига қадар чўзилган узун йўли жамият ичра яшашга ҳозир мустақил жуфтликни, янги оилани майдонга келтиради. Бу эса, ўз навбатида, жамият тараққиёти, башарият турмушининг давомийлигини белгилайди. Европа романининг финиши шу. Аммо том маънодаги шарқона бадий талқин бу нуқтада яқун топмайди. Ундаги жараёнлар ошиқ ва маъшуқанинг ўлиmidан кейин ҳам давом этаверади (Лайли ва Мажнуннинг висол эмас, ҳижрон томон интилганлари, ўлимдан саодат топганларини эслаймиз). Эндиликда висол дарди Ҳақ жамолига мушаррафлик истаги билан уйғунлашиб кетади. Ҳақ висолига эришиш эса Шарқ ошиқларининг (шунингдек, маъшуқаларининг ҳам) буюк армони, энг олий мақоми ҳисобланади. Мана шу жараёнларнинг барчаси “Ўткан кунлар” воқелигида турли ҳажмдаги романтик, сентиментал, рамзий, саргузашт, детектив ва реалистик сюжетлар (ва мотивлар) системаси ўлароқ акс этганки, қуйидаги таҳлилларимиз шунга қаратилади.

¹ Бахтин М. Кўрсатилган китоб. – С.256.

“Ўткан кунлар” сюжетидаги “айрилиқ” мотиви ошиқ ва маъшуқанинг сўнгсиз изтироблари, ижтимоий-маиший турмуш фожиаси сифатида берилади. Улар ўртасидаги покиза муҳаббат асосида бунёд бўлган никоҳ ришталари, оила кўрғонини бузишга чоғланган куч, ёзувчи томонидан, “шайтанат” дея номланади. Шайтанат – Иблис, “шайтони лаъин”нинг кўплиги, бошқачароқ айтганда, шайтон болаларининг қилмиши деган маънони билдиради. Роман сюжетида мана шу шайтанат салтанатининг махсус манзиллари, вакиллари, ҳаракат доиралари ва усуллари, ҳатто тил ва ифода услубларига индивидуаллаштирилган. Худди Иблис Одам (а.с.) га ҳасад қилиб, унинг жаннатдаги саодатли ҳаётига раҳна солганидек, “Ўткан кунлар”даги шайтанат ҳам Отабек ва Кумушнинг шаръий турмушини бузишга жаҳд қилади. Бунга маълум муддатга эришади ҳам. Мана шу муддат роман сюжетидаги “айрилиқ мотиви” ҳисобланади. Бу мотив роман хронотопида икки йил давом этади. Отабекнинг мана шу икки йил оралиғидаги умри шайтанат билан курашда ўтади. Бу ўртада Отабек уста Алим билан учрашади. Унинг юксак романтика ва сентиментал ҳолатлар билан боғлиқ ҳикоясини қайта-қайта тинглайди. Ундан ўз муҳаббати йўлида идеал қидиради. Гоҳ бу идеални топган, гоҳ йўқотгандек бўлади. Ҳижрон изтироби, ботинидаги шайтанат зуғумидан фориғ бўлиш мақсадида ер ости дунёсининг рамзий модели “Хўжа Маъвоз” қабристонида тунайди. Натижада барча кўргиликлар тақдирда битилиши, ундан қочиб бўлмаслиги, Оллоҳ ёзиғининг ҳақлиги, мўъминнинг бахти жаҳолат ва ғазабда эмас, чиройли сабрда, висолда эмас, ҳижронда экани ҳақидаги самовий хулосага келади. Шайтанат қутқулари аро йўқолаёзган иймонини, том маънодаги ўзлигини топади (гўё қайта туғилади). Мана шу исломий хулосадан сўнггина, ошиқнинг тақдир сўқмоғида ўзгариш бўлиши ҳақида, илоҳий ишоратлар кўрина бошлайди. Аввалига ошиқ тақдир йўлиқтирган уста Парфининг соф реалистик ҳикояси, детектив мантиқ билан қоришиб кетган мулоҳазаларидан хабардор бўлади. Ўз душманларини – шайтанат салтанати фуқароларини танийди.

Улар билан мурасисиз жангга киришган дақиқадан бошлаб, ошиқона саргузашт (авантюра) иштирокчисига айланади. Уч малъун рақибга қарши яккама-якка жанг қилиб, маъшуқасини қутқазади. Азобли ҳижрон кунларига якун ясайди. Ёр ви-солига восил бўлади.

Роман сюжет тизимида Отабек ва шайтанат аро кураш уч *сатҳ*да кечади. Буларнинг биринчиси Отабек ва ижтимоий (миллий) шайтанат сатҳи ўртасидаги кураш бўлиб, бунга романнинг бошидаёқ муайян ишоралар берилади. Зиё шоҳичи меҳмонхонасидаги зиёфатда Отабек ўзининг маърифати, дунё кўрган илғор фикрли шахслиги билан кимда ҳавас, кимда ҳасад уйғотади. Сиёсий иерархия (Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек) ҳақида билдирган ҳаққоний фикрлари боис мажлис аҳли (жамоат хулосаси Акром ҳожи тилидан баён қилинади) томонидан: "...йигитларимиз ичида энг ақллиғи экан... Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим"¹ тарзидаги мақтовга лойиқ топилади. Айни пайтда, бундай ҳавас қилгулик фазилатлари, теран фикрлари билан шайтанат вакиллари (хусусан, уни дор остига етаклаган Ҳомид) қўлига қурол ҳам тутқазади. Иккинчи *сатҳ* маиший турмуш воқелиги билан боғлиқ. Роман сюжетининг бошидан охиригача таранг тортилган маиший шайтанат муаммолари, ўз моҳиятига кўра ижтимоий шайтанатдан ортиқ бўлса ориққи, сира ҳам кам эмас. Бу қатлам шу даражада мукаммал берилганки, у алал-оқибат, ошиқ-маъшуқа ҳаётига ҳам, роман сюжетига ҳам хотима қўйишгача бориб етади. Учинчи *сатҳ*ни роман сюжетида у қадар ҳам очиқ кўринмайдиган, аммо роман воқелиги ва қаҳрамонлар ҳаётида муҳим ўрин тутадиган ботин шайтанати ташкил этади. У биргина Отабек тимсолидаёқ (сабр-сизлик, ичкилик, ғазаб сингари) турли қиёфаларда намоён бўлади. Фақат асар бош қаҳрамони башарий ҳаёт моҳиятини тўғри ва чуқур англагандагина (Отабекнинг "Хўжа Маъоз" мазорида тунаши) ботин шайтанатининг дами қирқилади, қаҳрамон кўнгил ҳаловатига эришади. Шундан сўнг роман

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 22-бет.

воқелигида ҳам, қаҳрамонлар тақдирида ҳам кескин бури-лиш рўй беради.

Тўғри, асардаги “висол” мотиви у қадар кўп давом этмайди. Роман сўнггида ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам ҳалок бўлишади. Аммо шу ўтган қисқа вақт янги ҳаётнинг барпо бўлиши (Ёдгорбекнинг туғилиши), ошиқ-маъшуқа авлодларининг давомийлиги (Роман сўнггидаги “Ёзғучидан” деб номланган изоҳда Ёдгорбекдан “икки ўғул” қолгани айтилади) учун кифоя қилади. Ошиқ-маъшуқанинг чин муҳаббати замин аро изсиз йўқолмайди. Энг муҳими, ҳар икки қаҳрамон ҳам, ислом шариатида кўра, дунёни шаҳид мақомида тарк этади. Отабек жаҳолат ва қуфрга қарши жангда, Кумуш эса фарзандини дунёга келтиргандан кейин заҳарлаб ўлдириладики, бундай ўлим топган мўъмин банда, албатта, Ҳақ висолига эришиши ислом манбаларида қайд этилган. Роман сюжетининг бу тарзда тугаши биринчидан, унинг Қуръони каримда келган илк сюжет воқелиги билан ҳамоҳанглигини кўрсатса, иккинчидан, роман сюжетининг том маънода шарқона, айнан шарқоналиги боис, жаҳон романчилиги доирасида оригинал бадиий воқелик эканини ҳам урғулайди.

Инкор қилмаймиз, Қодирий даврида ҳам, ундан олдин, ундан кейин ҳам жаҳон романчилиги ўз ўқувчиларига қатор оригинал сюжетларни тақдим этди. Европа, Америка, рус, украин, турк, араб, эрон, озарбайжон, арман, грузин, қозок, қирғиз ва бошқа халқлар романчилигида жаҳон адабиёт-шунослари томонидан юксак баҳоланган, ҳисобсиз ўқувчиларига эга бўлган, асрлар оша яшаб келаётган романлар оз эмас. Аммо буларнинг бирортаси, биз илгари сурган самовий, умумбашарий мезонлар билан ўлчанганда, Қодирий романига тенглаша олмайди. Зотан, бундай оригинал сюжет асосида минг йиллик шарқ-ислом маданияти анъаналари, хусусан, ўзбек халқининг теран илдизларга эга маънавий захиралари туради.

4. Романда образлар системаси

“Ўткан кунлар” сюжети сингари ундаги образлар тизими ҳам самовотда рўй берган – “илк сюжет”, Қуръони каримда хабари келмиш олий реализм воқелиги билан бевосита боғлиқ. Тўғри, роман образлар системасининг асос-қурилмасини ташкил этувчи илоҳий ахборот негизидаги образ-триадани бадий қайта ишлаш тажрибаси Қодирийга қадар ҳам Европа романчилиги анъаналарида мавжуд эди. Бунда, асосан, мифлар ва Инжил сюжетлари асос қилиб олинарди. Шарқ-ислом дунёсида эса, араб ғазалиёти, форсий ва туркий дostonчилик, хамсачилик ушбу учликни *ошиқ – маъшуқа – рақиб* (ёки ағёр) тарзида талқин этди. Образ ўлароқ бадийятнинг ҳадди аълосига кўтаришга эришди. Бунда, шубҳасиз, Қуръони каримда хабари келган илк учлик асос қилиб олинди. Аммо айни шарқона бадий тизимда Қодирий учлигининг янгилиги шундаки, у туркий, эҳтимол, ислом шарқи адабиётида илк бор Қуръон воқелигидаги учликни роман образи доирасига киритди.

Воқеан, Қуръони каримнинг Бақара сураси, 36-ояти таркибида келадиган: “Сизлар бир-бирингизга душмансиз”, деган Оллоҳ каломи, бевосита, Унинг ўзи томонидан яратилган уч яратиққа – Одам (а.с.), момо Ҳавво ва Иблисга қаратилган эди. Кейинчалик Шарқ адабиётидаги *ошиқ – маъшуқа – рақиб* учлигига айнан шу воқеа асос бўлди. Ислomий манбаларда қайд этилишича, Иблис кибри боис абадий лаънатга учраган. Одам (а.с.) ва унинг авлодларига душман бўлишига сабаб эса ундаги битмас-туганмас ҳасаддир. У инсонинг Оллоҳга яқин бўлишидан қайғуга тушади. Уни тўғри йўл (“сиротул мустақийм”)дан адаштириш учун яшайди. Ўз мақсадига эришганда шод, иймон аҳлидан енгилганида эса маҳзун бўлади. Кимки Иблисга хос кибр ва ҳасадга қул бўлса, у шайтанат мулкидан ҳисобланади. Иймон соҳибининг рақибига айланади.

“Ўткан кунлар” романи образлар тизимида доир изланишларимизга кўра, асардаги учала образ (Отабек – Кумуш – Ҳо-

мид) ҳам алоҳида олиб қаралганда бирни, яъни муайян индивидуал шахсни билдирмайди. Уларнинг ҳар бирида Қуръони каримда хабари келган “илк учлик”, уларнинг руҳий-маънавий, ижтимоий-тарихий жараён давомида орттирган фазилат, қусур, қиёфа ва ҳаракатлари система ўлароқ жамланган. Шу билан бирга, бу уч образ миллий ва индивидуал (муаллифга хос) табиатга ҳам эга. Демак, аввало, ушбу учликнинг ҳар бирини, индивидуал ҳолатида тарихий-психологик система ўлароқ ўрганиш зарурати бор. Иккинчидан, ҳар учала образ романдаги бошқа ўзига яқин образлар билан ҳам система ҳосил қилади. Бунини, тахминан, ошиқ-маъшуқа образлар доираси, рақиб образлар доираси тарзида таснифлаш мумкин. Учинчидан, мана шу уч доира жамланмаси роман дунёсида бир бутун система кўринишида намоён бўлади. Универсал бадий система ўлароқ муаллиф, хусусан, роман концепциясини ифодалайди.

Ошиқ (Отабек) образи. Романнинг бош концепциясидан келиб чиқилганда Отабек, биринчи навбатда, ошиқ. Қаҳрамонга хос бу сифат романнинг бошидан охирига қадар муаллиф томонидан қатъий тарзда тутиб турилади. Қаҳрамоннинг ҳар бир ҳаракати – улкан ишларидан тортиб, майда икир-чикирларигача – ботинидаги муҳаббатнинг кўринмас қўли билан бошқарилади. Унинг ҳаёт, ўлим ва мангулик ҳақидаги фалсафий тўхтамларига-да фақат муҳаббат сабаб бўлади. Отабек роман дунёсига кириб келган (яъни туғилган) илк дақиқаларидаёқ ошиқ эди. Яккаш ишқ, унга бахт ёки бахтсизлик, ҳаётга муҳаббат ёки тушқунлик, улуғворлик ёки тубанлик, саодат ёки фожиа келтиради.

Муаллиф таърифича, Отабек Тошкентдан Марғилонга савдо иши билан келган, йигирма тўрт ёшли бир ўспирин. Аммо унинг ташқи қиёфасидан тортиб, ҳаракатлари, муомала маданияти, олам ва одам, ижтимоий ҳаёт, оила, муҳаббат ҳақидаги қарашларигача шарқона улуғворлик, донишмандлик сингиб кетган. Шу жиҳатлари билан у ўспириндан кўра замонасининг мутафаккир, маърифатли бир вакилига, идеал бир типига кўпроқ ўхшайди. Ва, бизнингча, бу ўринда Ота-

бекдаги фазилатларни асослайдиган, ёзувчи талқинини тўла маънода оқлайдиган бир жиҳат бор. Бу қаҳрамоннинг (муаллифнинг) комил мусулмон фарзанди, шарқ-ислом маънавиятининг замонавий вакили эканидир. Зотан, Одам ато замонидан бери инсондаги комиллик сифати сайқалланиб, жило топиб келди. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом эса бу сифатни ҳадди аълосига етказдиларки, агар биз Отабек образини ишлаб чиқишда ёзувчи мана шундай улугвор анъаналарга таянганига иқрор бўлмасак, “Ўткан кунлар”даги ошиқ образи моҳиятини тўғри тушуна олмаймиз.

Далилларга мурожаат қиламиз:

Отабекка хос жозиб фазилатларнинг биринчисига биз роман сюжетининг бошидаёқ дуч келамиз. Отабек Марғилондаги донгдор карвонсаройга кўнган. Уни отаси Юсуфбек ҳожининг Марғилонлик дўсти Зиё шоҳичининг ўғли Раҳмат билан Ҳомид йўқлаб келишади. Одатдаги салом-алик, ҳол сўрашлар орасида сюжет саҳнасида Ҳасанали пайдо бўлади. Отабек ундан дастлаб ҳол сўрайди, сўнг “баъзи юмушлар” буюради.

– Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини ҳужрадан узоқлатиб сўнгга жавоб берди:

– Қулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди.

– Қулингиз?” (таъкид бизники – У.Ж.)¹.

Қизиги шундаки, Отабекнинг сўзларига гувоҳ бўлганларнинг ҳар иккиси ҳам ислом жамиятида тарбия топган, шу жамиятда яшайди, ўзини мусулмон деб билади. Аммо, шу бўлишида, Отабекнинг ўз қулига муносабатини кўриб ажабланишади. Нега? Сабаби Қодирий бадиий талқин этган “сўнгги хонликлар замонида” қулга нисбатан бундай самимий муносабат ноёб, ҳатто ўта ноёб ҳодиса. Гарчи бундай муомала, ислом ақидалари, пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларига кўра том маънода шаръий, мақталган фазилат бўлса ҳам, мавжуд жамият бу нарсага изчил амал қилмайди. Барча мўъминларга, ҳатто қулга нисбатан ҳам ҳалим бўла олиш, фақат айрим мусулмон-

¹ Қодирий А. Қўрсатилган манба. 8-бет.

ларга, комил ахлоқ эгаларигагина хос фазилат. Инчунин, Отабек ҳам бундай фазилатдан бебаҳра эмас.

Яна бир мисол. Раҳматнинг лутфан таклифи билан Отабек Зиё шоҳичи хонадонига меҳмон бўлади. Унинг (отаси Юсуфбек ҳожининг) шарафига уюштирилган бу зиёфатда Марғилон аристократияси вакиллари иштирок этадилар. Зиёфат асносида маиший, тижорий ва кўпроқ, ижтимоий-сиёсий мавзуларда суҳбат бўлади. Бу ўринда биз Отабекни зиёфатнинг барча иштирокчиларидан кўра фикрчанроқ, миллатпарварроқ, айниқса, мусулмонроқ эканига гувоҳ бўламиз. Ҳолбуки, у мажлис аҳли орасида энг кичиги эди. Шунга қарамасдан, бир комил мусулмон сифатида ислом жамоаси тўғрисида қайғуради. Ўз замонидаги миллатнинг аҳволига соф исломий муносабатини баён этади, фожеий, аммо ҳаққоний ташхисни кўяди: “Дарҳақиқат, мазористонда “ҳаййя алалфалаҳ (“нажотга келинглар”)” хитобини ким ҳам эшитар эди”.¹ Ҳолбуки, Отабек ҳам ўз ҳамтенглари каби маиший турмуш ташвишлари, ҳатто йигитликнинг айш-ишратлари билан машғул бўлиши мумкин эдики, бунинг учун уни биров айблай олмасди. Илло, бундай ноёб фазилатлар Отабекнинг соф исломий фитрат кишиси эканига ёрқин далилдир.

Учинчи мисол. Ҳар қандай ўспирин йигитлар даврасида тилга олиниши табиий бўлган уйланиш масаласининг муаллиф томонидан асар бошидаёқ ўртага қўйилиши Отабек табиатидаги яна бир фазилатни кўрсатишга хизмат қилган. Карвонсаройда, Отабек учун меҳмон мақомида бўлган Раҳмат ва Ҳомиднинг бу борада ўз қарашлари бор. Яъни Ҳомид уйланишни хузур-ҳаловат, обрў-эътибор, қамчинидан қон томадиган эркак ҳаётининг мазмуни, деб билса, унинг жияни, Отабекнинг тенгдоши Раҳмат севмаган аёлига уйлантирганлари учун ота-онасидан ранжийди. Отабекнинг эса бу борадаги фикри тамоман бошқача:

“– Сўзингизнинг тўғрилиғида шубҳа йўқ, – деди (Отабек – У.Ж.), – аммо шуни ҳам қўшмоқ керакки, *оладирған хотинингиз сизга мувофиқ бўлиши баробарида эр ҳам хотинга муво-*

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 20-бет.

фиқуттабъ (муносиб) бўлсин” (таъкид бизники – УЖ.).¹ Отабекнинг бу фикри, юзаки қараганда, замонавий бир ўспирин истиғносига ўхшаб туюлиши мумкин. Аммо бунинг асослари ҳам Қуръони карим ҳақиқатлари, Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига бориб боғланади. Инсон табиатини Ўз чеварлиги ва буюк ҳикмати билан ўта мураккаб қилиб яратган Холиқ таоло никоҳни фарз этар экан, унинг ҳар икки томон (эркак ва аёл) розилиги асосида жорий бўлишини шарт қилиб қўйди. Пайғамбаримиздан (с.а.в.) ҳам бу борада қўллаб ҳадислар ривоят қилинганини биламиз. Шунга кўра, Отабекнинг романдан иқтибос қилинган фикри ҳар жиҳатдан ислом анъаналаридан келиб чиқадики, кейинчалик унинг онаси Ўзбек ойим орзу-ҳаваслари оқибатида, билиб-билмай мана шу ҳақиқатга хилоф қилингани (Отабекни севмаганига уйлантирилгани) боис ҳам мудҳиш фожиа юз беради. Умуман, Отабек ислом рухсат қилган кўп хотинлиликка қарши эмас (акс ҳолда, у ўзини-ўзи инкор этадиган бемаъни қаҳрамонга айланиб қоларди), балки севмаган хотинга “адолат қила олмаслиги” (Қуръони карим)дан қўрқади. Бу никоҳ том маънода шаръий, ҳар икки томон учун “мувофиқуттабъ” бўлишини истайди, холос. Отабекдаги бундай маърифий тўхтам, унга Зайнабни унаштиришгани ҳақидаги хабарни айтишган илк дақиқалардаёқ: “...бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат...” сўзларида ўта кескин тарзда юзага чиқади.

Нихоят, сўнгги ва умумлаштирувчи мисол. Роман воқеалари ривожига Отабек учун муҳаббат, оила ва ижтимоий ҳаётнинг равон кетаётган йўллари бир йўла бекитиб қўйилади. Дастлаб уни дор остига элтадилар, сўнг шаръий аёлига олиб борадиган дарвоза тақа-тақ бекилади, онанинг енгил орзу-ҳаваслари йўлида ўзи истамаган ошни ичишга мажбур қиладилар, душманлари ундан ғолиб келадилар, аммо Отабек уларнинг кимлигини билмайди, ижтимоий (миллат ҳаёти) ҳаёт эса унинг истакларига тамомила тескари ўзанлар бўйлаб оқа бошлайди (хон ва амалдорларнинг сиёсий ўйинлари, қора чопон-қипчоқ қирғинларини эсланг!). Бу ҳам ет-

¹ Қодирий А. Қўрсатилган манба. 11-бет.

магандек, ҳеч бир гап-сўзлар-у талоқларсиз Кумушни бошқа бировга унаштирадилар. Зотан, Кумуш Отабекнинг фақатгина шаръий аёлигина эмас, суюклиси, ҳаётининг мазмуни ҳам эди. Мана шу – унга Оллоҳ ато этган неъматни зўрлик билан тортиб оладилар. Илло бу, бир ўспирин кўтара оладиган дард эмасди. Бу шундай бир дард эдики, бундай дардни чеккан одам учун сўнгги чора фақат ва фақат ўлим бўлиб туюлиши мумкин эди. Иймонсиз, Ҳақни танимаган одам, бу ўринда, шундан бошқа чорани кўролмасди ҳам. Аммо Отабек бундай қилмайди. Чорасизлик ичра чора топади. Тўғрироғи, Оллоҳни танигани, иймони боис улкан фожиалар унинг шармандали ўлимига эмас, камолати ва музаффариятига восита бўлади. У “Хўжа Маъоз” қабристонида тунаган ўша кечада Оллоҳ ёзиғининг ҳақлигига, ҳамма нарса тақдир қалами битганига мувофиқ воқе бўлишига яна бир бор, қатъий тарзда иймон келтиради. Ўша тун Отабек том маънода бошқа одамга айланади, унинг иймон йўлидаги мақоми яна бир поғона кўтарилади. У энди шунчаки бир оила соҳиби, дарбадар ошиқдан чин ошиққа эврилади.

Асарнинг шу ўрнида Отабекдаги соф миллий, яъни ўзбек халқ қаҳрамони Алпомишга менгзайдиган фазилат ҳам юз кўрсатади. Халқ эпосида баён этилишича, маккор рақиб тузоғида азоб чекаётган Ойбарчинини Алпомишнинг ёлғиз ўзи қутқазади. Бу йўлда Оллоҳдан ўзгага суянмайди. Отабек ҳам, гарчи Юсуфбек ҳожидек обрўли амалдорнинг ўғли, бир томони Қўқон хонлигидаги расмий бир шахс (катта амалдорнинг қонуний меросхўри) бўлишига қарамасдан, бутун бошли душман тўдасига қарши яккама-якка жангга бел боғлайди. Ҳолбуки, уни Марғилонда ҳам қўллаши мумкин бўлган одамлар топиларди. Отаси Юсуфбек ҳожининг эса ўғли ҳимояси учун қўшин бўлмаса ҳам, ёлланма гуруҳларни жўнатишга қурби етарди. Аммо Отабек бундай қулай имкониятларнинг бирортасидан ҳам фойдаланмайди. Чунки фойдаланганда у чин ошиқ бўлолмас, миллий қаҳрамонлик мантиқига путур етар эди.

Маъшуқа (Кумуш) образи. Биз Кумушбибини романнинг бешинчи фаслида, “бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегди-

риб, бош оғриғи ва кўз тинишка ўхшаш оғриғлардан шикоят қилиб” юрган ҳолатда учратамиз. Муаллиф маъшуқанинг бу ҳолати сабабини маълум пайтгача яширади. Ўқувчи дастлаб унинг, ростдан ҳам, беморлигига ишонади. Бомдод намозини қазо қилиб, “пар ёстиқ кучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйғоқ”¹ ётган ҳолатини, уй ичининг унга бўлган эҳтиёткорона муомаласини кўриб, тантиқ бир қиз деган хаёлга боради. Аммо асар давомида сирлар очила боргач, Кумушдаги бу ҳолат тасвирида бошига ишқ савдоси тушган шарқ қизининг ботиний-лирик ҳолати ифодаланганига амин бўлади. Дарҳақиқат, у бошига тушмиш савдони бировларга айтиш у ёқда турсин, ўз-ўзи билан сирлашишга-да уялади. Уни Отабекка унаштирганларида, айниқса, қизлар мажлисида кўнглидаги бу дард кўз ёшлари тимсолида зоҳир бўлади. Фақат орадан маълум вақт ўтиб, ошиқ-маъшуқа чимилдиқ ичида учрашганларидагина, Кумуш барча чеккан пинҳона изтироблари, орзу-армонларини биргина “Сиз ўшамми?” сўзларида ифодалайди.

Кумушбиби гўзаллик ва ҳаё бобида қанчалик ноёб бўлса, ақл-идрок бобида ҳам шу қадар нодир. У мукамал даражада саводли, саводлигина эмас, таъби назми бўлган чин китобхон. Унинг ақл-фаросати ҳам шунга яраша. Ундаги бу жиҳат отаси ва завжасини туҳмат билан дор остига элтганларида яққол кўринади.

Кумуш камдан-кам аёллар хотиржам қабул қиладиган кундош масаласида ҳам оқилона йўл тута билади. Ўз завжасининг ота-она олдидаги мажбурияти, қолаверса, ислом шариати ақидаларидан ўз истакларини устун қўёлмайди.

“– Фузулий яхши китоб, – деди Кумуш, – мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим, сизамми?”

– ...

Отабек гарангсиб қолган, ўзини овутмоқчи бўлган бу олижаноб гўзалга нима дейишини билмас, қаердан сўз бошлашқа ҳайрон эди:

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 33-бет.

– Ким йиғлатди сизни?..

– Мен рози, мен кўндим, – деди дафъатан Кумуш, бу сўзни нимадандир қўрқғандек шошиб айтди.

– Кўндингиз... нега, а?..”¹

Кумуш жавобидаги момо Ҳавводан мерос бу азалий мантиқни дафъатан Отабеккина эмас, ҳатто Кумушнинг ўзи ҳам англай олмайди (буни қаҳрамонлар ҳолати тасвирида Қодирий жуда яхши бера олган). Зотан, маъшуқа тилидан ғайришуурий тарзда ифода этилган жавоб остида бир йўла учта ҳақ – шариат, ота-она ва ўзга бир аёлнинг (қолаверса, эрга тегишга ҳақдор барча аёлларнинг) ҳаққи адо этилган эди.

Шунга қарамай, Кумуш чин маънода ожиза, ўз яратилишига кўра аёл. У лозим ўринда кўз ёш тўкканидек, лозим бўлса қатъиятли, аразчи ва маккора ҳам бўла олади. Энг муҳими, буларнинг барчаси Кумушга ярашиб тушади.

Юқоридаги ҳолат ифодасидан сўнг бир оз ўзини тутиб олган Отабек ундан: “Бўлмаса нега йиғладингиз?” – деб сўрайди:

“Бу саволдан Кумуш бирмунча ўнғайсизланиб, уят аралаш бир табассум билан:

– Ўзим... – деди ва кейинидан ўзининг ҳамма тилак ва шартлари маъносини(нг) жамъи бўлган, – мени унутмайсизми? – деган сўроғини берди”.²

Қодирий мана шу диалог воситасида Кумушнинг аёл эканига нозик бир урғу берадики, бу маъшуқа образининг роман давомида келадиган кейинги воқеалар (сохта талоқ, рақибнинг яксон этилиши, кундаш билан учрашув)га муносабатидаги мантиқийликни таъминлайди.

Хусусан, икки йиллик изтиробли айрилиқдан кейин ошиқ-маъшуқа учрашганларида Кумушнинг Отабекка қарата айтган биринчи гапи “Сиз... қочқоқсиз” бўлади (зотан, Кумушнинг ўз ошиғи билан биринчи учрашувида ҳам икки сўз айтилган, ўша гап бошида ҳам “сиз” сўзи турарди. Чунки ишқ дарди билан бемор чин маъшуқа учун бутун борлиқ ягона – фақат ошиқдан иборат бўлади). Мана шу бир жуфт сўзда

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба. 180–181-бетлар.*

² Қодирий А. *Кўрсатилган манба. 181-бет.*

маъшуқа бошдан кечирган барча кўргиликлар, кўз ёшлар, қайғу-аламлар, чексиз муҳаббат-у гўзал аёлга хос истиғно акс этади. “Кумушнинг сўз ўюни” фаслида унинг ўта зукко, бадихағўй, нозик лутф соҳибаси экани маълум бўлади. “Кундаш – кундашдир” фаслида эса Кумушнинг керак ўринда бировга ҳақини бермайдиган, ўрни келса, жанжалдан ҳам қайтмайдиган бир аёл экани аёнлашади. Отабекка қилган беҳуда таъналари, сабабсиз аразлари ундаги бу жиҳатни таъкидлабгина қолмай, гўзал аёл образига жило беради. Кумушнинг туғиш саҳнаси бу жиҳатдан янада жозибали чиққан: “Отабек кирганда ўзининг синиққан юзи, ичкарига ботинқираган кўзи билан Кумуш илжайиб унга қаради. Отабек тутилиңқираб, “муборак бўлсин!” деди. Кумуш жавоб ўрнига уялиб юзини кўрпага яширди”.¹ Ўлим саҳнаси эса соф шарқ маъшуқаси маънавиятининг тимсоли ўлароқ ўқувчи онгига муҳрланадики, бу ҳақда кўп ва ҳўб гапирилган.

Рақиб (Ҳомид) образи. Албатта, комил ошиқ йўли шайтанат водийлари бўйлаб ўтади. Унда қўйилган тузоқлар, синов паллалари чин ошиқучун малол эмас, балки комиллик йўлидаги воситалардан бири. “Ўткан кунлар” романида тасвир этилган шайтанат водийсининг бош соҳиби – бу, Ҳомид. Шу боис Ҳомид романдаги асос образлар учбурчагининг бир буржини эгаллайди. Рақиб образи унвони ҳам айнан унга тегишли.

Тўғри, “Ўткан кунлар” марказида ошиқ-маъшуқа – Отабек ва Кумуш образи туради. Биз олдинги бўлимда қайд этган ҳар учала сатҳ воқеалари мана шу икки қаҳрамон теграсида кечади. Ошиқ-маъшуқа романдаги чигал воқеалар, изтиробли ҳолатлар оловида тобланадилар. Баъзан Отабек (рақиб ҳийлаларига соддаларча ишониб, бўза ичишга берилиб), баъзан Кумуш (сохта талоқ хатига алданиб) “таъқиқланган мевани” ихтиёрсиз тарзда еб қўядилар. Аммо буларнинг барчасида шайтанат дунёсининг, хусусан, Ҳомиднинг қўли сезилиб туради.

Романдаги Ҳомид образи ҳар жиҳатдан Иблисга маслакдош. У романнинг илк бобларидаёқ Отабекдаги маърифат,

¹ Қодирий А. Қўрсатилган манба. 445-бет.

поклик, тўғрилиқ, оқиллик, камтарлик, одиллик фазилатларига кибр ва ҳасад билан қарайди. Айни фазилатлари боис биринчи учрашишгандаёқ Отабекни ёмон кўриб қолади, унинг пинҳоний рақибига айланади. Ҳомиднинг рақобат йўлидаги барча ҳаракатлари эса ҳасад (шайтон)нинг қинғир қўллари билан бошқариб турилади.

Ҳомиднинг борлиқ-дунёси ҳасад қўли билан қўйилган улкан сўроқ аломатига ўхшайди. Уни Отабек устидан чақув уюштириб, дор остига юборишга, талоқ хати ёзишга, одам боласи тилга олишга уяладиган яна бир талай ёвузликларни қилишга ундаган ҳам айнан ҳасад эди. Ҳомид ботинида кечадиган саволларнинг ҳаммаси “нега” билан бошланиб, “нега” билан якунланади. Икки “нега” оралиғида эса Отабек ва Ҳомид шахсияти туради: яъни нега Отабек кўркем ва улугвор-у мен кўримсиз ва пасткашман? Нега Отабек оқил ва адолатли-ю, мен нодон ва золимман? Нега Отабекни ҳамма ҳурмат қилади-ю менга беписандлик билан қарайди? Нега ўз шахрим – Марғилоннинг энг гўзал қизи Кумушбиби менга эмас, айнан Отабекка насиб қилди? У ўз турмушидаги бирор кўргуликни қисматдан, лоақал феълидан кўрмайди. Ҳамма нарсага Отабекни сабаб қилади. Бу жиҳати билан ҳам Иблисга менгзайди. Зотан, Иблис ҳам ўзининг лаъинлик қисматига кибри ва ҳасадини эмас Одам (а.с.)ни айбдор деб топган эди. Шу сабабдан унга нисбатан ҳасад ўтида абадий қоврилиб яшайди.

Воқеан, Ҳомид ўз жамиятидаги кўплаб одамлардан кўра ақллироқ, тадбиркорроқ. Шунинг учун уста Алим, уста Парфи сингари туппа-тузук, ақли-хуши жойида, ўз касбининг пири бўлган одамлар ҳам унинг хизматини қиладилар. Бутун Марғилон (ҳатто, Мирзакарим қутидордек оқсуяклар ҳам) унинг номини бойлар қаторида санайди. Айни пайтда у ўта зукко, бир руҳшунос даражасида сезгир. Ҳар қандай ҳолатда вазиятни тўғри баҳолай олади. Бундай сифати билан гоҳ бошига келаётган муқаррар фалокатлардан қутулиб кетса, гоҳ рақиб ҳолатини кузатади, йўлини қирқади. Зотан, Оллоҳ ҳузурида фаришталарга мударрислик қилган Азозил ҳам ўта доно, илм ва ибодатда пешқадам эди. Ривоят қилишларича, коинотда

бирор қарич жой йўқ эканки, унинг саждага қўйган пешонаси тегмаган бўлса. Аммо, иқрор этамизки, кибр унинг кўзларини кўр қилиб қўйди. Оқибат ақл-тафаккур, илм ва хушёрлик каби улугъ фазилатлар ёвузликка хизмат қила бошлади.

Отабек ва Кумуш образларида бўлгани каби, Ҳомид образининг асосида ҳам ўзбек фольклори (“Алпомиш”даги Сурхайл, тўқсон алп сингари), шарқ мумтоз дostonчилигидаги (“Фарҳод ва Ширин”даги Мaстoн кампир сингари) хаотик (шайтоний) образлардан ҳам улги бор. Буни биз Ҳомиднинг ошиқ-маъшуқани ажратиш йўлида қўллаган ҳар бир тадбирида кузатамиз.

Илоҳий ҳикмат шундаки, дунёга келаётган ҳар бир чақалоқни турли тоифадаги одамлар кутиб олганидек, бундай мезбонлик шарафидан шайтон ҳам бенасиб қолмайди. Бир одам умри давомида ўнта, нари борса, бир неча ўн чақалоқ таваллудига гувоҳ бўлар. Аммо шайтон Одам атонинг илк фарзандидан, қиёмат куни туғилажак сўнгги чақалоққача “доялик” қилади. Шу маънода шайтонни дунё карвонсаройининг хўжаси, унинг эшиги олдида танда қўйган абадий мезбон дейиш мумкин...

Марғилондаги карвонсаройга эндигина қўнган Отабекни ҳам Раҳмат билан келган Ҳомид кутиб олади. Бу учрашув бошида Ҳомид анча пассив ҳолатда кўринади. Отабек ва Раҳмат ўртасида кечаётган одатдаги гап-сўзларга деярли аралашмайди. Муаллиф илк бор уни Ҳасанали муносабати билан “эслайди”. Бу ўринда Ҳомид Отабекнинг бир ҳақир қулга ниҳоятда одамгарчилик билан муносабатда бўлаётганини кўриб “ажабланади”. Ошиқ ва рақиб ўртасидаги кескин зиддият сюжетнинг мана шу нуқтасидан бошланади. Бу зиддият Ҳомиднинг ўлимига қадар давом этади.

Отабек ва Ҳомиднинг илк мулоқоти ҳам бошқа бирор масала хусусида эмас, айнан маъшуқа хусусида бўлади:

“Ҳомид нонни шиннига булғар экан сўради:

– Ёшингиз нечада, бек?

Отабекнинг лаби қимирламасдан чой куйиб ўлтурган Ҳасанали жавоб берди:

– Бекка худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам қўядилар...”¹

Мана шу жойда ошиқ ва рақиб ўртасидаги дастлабки фарқ ўртага ташланади. Муаллиф тавсифича, Ҳомид “ўттуз беш ёшларда”. Бу Ҳомиднинг ёш жиҳатидан ҳам ошиқ-маъшуқлик босқичидан ўтгани, турмуш сирларини англаб, оила тебратадиган мақомга етганига ишора. Отабек эса, айна муҳаббат ёшида. Бошқачароқ айтганда, ишқ оташида куйиб-ёниш Ҳомиддан кўра Отабекка кўпроқ ярашади. (Тўғри, халқ орасида “Муҳаббат ёш танламайди”, деган гаплар ҳам бор. Аммо бу мақол Ҳомид ва ҳомидларга нисбатан айтилмаган).

Аммо Ҳомид тақдирнинг бу ишидан рози эмас. У имкони борида дунё лаззатидан баҳраманд бўлишни хоҳлайди. Унинг учун дунё лаззатларининг энг жозибалиси аёл (вужуднинг шахвоний истаклари). Ҳомиддаги бу жиҳат ҳеч кимга пинҳон эмас, яъни жамият томонидан ҳам юз фоиз эътироф қилинади: “Бу йигит яхшигина давлатманд бўлса ҳам, лекин шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, “Ҳомид хотинбоз” деб шуҳратланган, кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашканда унинг отига тақилган лақабни қўшиб айтмасалар, ёлғиз “Ҳомидбой” дейиш ила уни танита олмайдишлар”.²

Ҳомиднинг роман сюжет чизиқлари бўйлаб ўтадиган барча йўллари, барча хатти-ҳаракатлари ундаги мана шу – “хотинбозлик” сифати билан туташади. Аммо унинг ўзи интиланган, бутун борлигини тиккан олий мақсади – хотин (аёл)га муносабати на шариат, на жўн одамгарчилик ақидаларига тўғри келади. “Кўп хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? – дейди у жияни Раҳматга қарата. – Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қиласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас”.³ Карвонсаройдаги Отабек хужрасида кечган ушбу уч киши-

¹ Қодирий А. Қўрсатилган манба. 10-бет.

² Қодирий А. Қўрсатилган манба. 7-бет.

³ Қодирий А. Қўрсатилган манба. 12-бет.

лик мажлис аҳлининг оила ва аёллар тўғрисидаги фикрлари уч хил. Отабекнинг фикрича, аёл эркакка муносиб бўлгани сингари, эркак ҳам аёлга муносиб бўлсин. Яъни аёлнинг ҳам бу борада ўз ҳақ-ҳуқуқлари бор, чин мўъмин, ҳақиқий эркак бунинг риоясини қилиши лозим. Раҳматга кўра, оила қуриш учун эркакнинг муҳаббати бўлса кифоя. Аёл муҳаббатининг унинг учун эътибори йўқ ҳисоби. Ҳомид эса, бу масалада ўта мустабидона қараш эгаси. Унинг учун эркак-аёл муносабатида муҳаббатнинг бир чақалик қадр-қиймати йўқ. Бу биринчидан. Иккинчидан, Ҳомид юқоридаги сўзлари билан, айни роман дунёсидаги, маъшуқа (Кумуш)га илк бор ишора қилади. Унинг “хотинни учта қилиш ўйи” айнан Кумуш боис туғилган. Шу сабабдан Ҳомид, гарчи биринчи марта кўриб турган бўлса ҳам, ўз рақибини худди пушти камаридан бўлган боласини танигандек “танийди”. Танигани учун ҳам рақибдаги ҳар бир ҳолат, ҳар бир ҳаракатни таъқиб этади. Уларни оқ қоғоздаги ёзувни ўқигандек равон ўқийди. Айни пайтда, Раҳматда ҳам шунга яқин ҳолат юз беради. Ажабки, у ҳам ошиқни “танийди”. Яъни ошиқ ва маълум маъшуқа аро кўринмас риштани, самовий мосликни қалбан ҳис этади. Бу ботиний синоат унинг тоғаси Ҳомидга берган саволи орқали (амбивалент¹ тарзда) зоҳирга чиқади:

“– Мирзакарим ака қизини эрга бердимиз, эшитдингизми?

Бу саволдан нима учундир Ҳомиднинг чехраси бузилди ва тилар-тиламас жавоб берди...” (таъкид бизники – УЖ).² Шу тариқа Раҳмат билиб-билмай суҳбат жараёнидаги нейтрал одамдан позицион одамга айланади. Яъни ошиқ – Отабек томонга ўтиб қолади.

Раҳматдаги бу позиция роман дунёсида ҳаракатланаётган барча персонажлар томонидан деярли қўллаб-қувватланади. Ҳатто бу масалага бир мунча нейтрал муносабатни акс эттирувчи Юсуфбек ҳожи, Қовоқ девона, Ақром ҳожи сингари персонажлар ҳам, том маънода қарама-қарши вазиятда

¹ Ягона моҳиятга эга воқелик ёки ҳолатга бир пайтнинг ўзида икки зид муносабатнинг намоён бўлиши.

² Қодирий А. Қўрсатилган манба. 12-бет.

турувчи Ўзбек ойим, Зайнаб, Хушрўй каби персонажлар ҳам у ёки бу даражада ошиқ-маъшуқа манфаати учун хизмат қиладилар. Аммо маъшуқа ёнида Ҳомид туришини деярли ҳеч ким ёқламайди. Содиқ, Жаннат опа, Муталдек маслакдошлар эса Ҳомид томонидан сотиб олинади. Шунга кўра, Ҳомидни бирбутун роман дунёсида таянчсиз, ёнида йўлдоши бўлмаган ёлғиз одам образ дейиш мумкин. У ўзининг маъшуқа ёнида (ошиқ ва маъшуқа ўртасида) туриш истаги билан наинки Юсуфбек ҳожи, Қутидор сингари том маънода ҳақдор микрожамиятлар (оилалар)га, балки бутун жамиятга, ошиқ-маъшуқанинг шаръий никоҳига раҳна солиши оқибатида эса, шу жамиятнинг руҳий аурасини ташкил этувчи Шарқ маънавий мегополиясига, демакки, шариат ақидалари, ҳатто Яратгувчи ҳукмларига нисбатан контраст вазиятини эгаллайди. Бу ҳолат уни, Яратган ва бутун бошли инсониятга қарши исён қилиб, ўзи учун ҳалокатли келажакни нақд қилиб олган шайтонни лаъинга янада яқинлаштиради. “Ўткан кунлар” дунёсида Ҳомид тутган бу вазият, бир қарашда, трагик қаҳрамон вазиятига ўхшаб кетади. Чунки у олий кучлар қаршисида ёлғиз. Ботинидаги тийиқсиз истак уни изчил равишда курашга ундайди. Айни пайтда бу курашнинг самарсизлиги аниқ. У тушган вазият ечимсиз. Қисматидаги (ҳам дунё, ҳам охират маъносидаги) оқибат эса, том маънода ҳалокатли. Унинг маъшуқа томон қўйган ҳар бир қадами (Отабек устидан уюштирган чақувлари, уни ўлдириш учун қотил ёллаши, турли даражадаги ҳийла-найранглари, Комилбекни ўлдириши, Кумушни ўғирлашга уринишлари), гарчи ўқувчига олға томон, муваффақиятли қадамлар бўлиб туюлса-да, муқаррар ҳалокат, аламли азоб томон олиб боради. Аммо, шунга қарамасдан, биз уни трагик қаҳрамонлар сафига қўша олмаймиз. Зотан, у ушбу вазиятида ожизу бечораҳол, ҳиссиётларига қул бўлганида сентиментал қаҳрамон, хаёлот ва рўёбсиз идеаллар оғушида яшаганида романтик қаҳрамон, мақсадлари эзгу ва улуғвор бўлганда эса трагик қаҳрамон ҳисобига ўтарди. Аммо Ҳомидда бундай сифатларнинг бирортаси йўқ. Унинг мақсади зўровонлик ва ёвузлик (шайтоний)ки, айна

жиҳат уни роман дунёсида том маънодаги рақиб мақомига мансублайди.

Универсал образлар. Романдаги образлар системаси кўнлаб персонажларнинг (фаолият ва нутқдаги) узвий ҳаракатларидан ташкил топган. Бирор персонаж йўқки, романда муайян мақсадга хизмат қилмаган, рудимент орган вазиятида турган бўлсин. Ҳатто муаллиф, роман бошида тилга олинандиган Акрам ҳожи-ю, сўнгги фасллардан бирида учрайдиган Пирназар жаллодга ҳам аниқ вазифа юклаган. Шу маънода, биз юқорида ажратиб кўрсатган “универсал образ” истилоҳи ўқувчига бир оз тушунарсиз кўриниши мумкин. Аммо, образлар системаси хусусида сўз юритилаётган ушбу бўлимда бунга зарурат бор. Яъни “Ўткан кунлар”даги икки образ биз романдаги образлар системасининг асоси сифатида тақдим этаётган учлик – ошиқ-маъшуқа-рақиб образлари аро муносабатлар силсиласида нисбатан универсал позицияда намоён бўладиги, бу ҳолат умумсюжетдаги яна бир муҳим йўналиш – диний, миллий тарихимиз талқини билан уйғунлашиб кетади.

Тўғри, романдаги ўта ижтимоий, миллий воқеалар ҳам учлик фаолияти, ҳаракат географияси билан узвийликда тасвирланади. Ҳатто моҳиятида ҳукмронлик, бойлик ва фаровон турмуш истаги ётадиган ўта ижтимоий образлар (Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек, Муҳаммадниёз қушбеги, Қосим мингбоши, Қамбар шарбатдор, Каримқул понсод сингари), ошиқ-маъшуқа тақдирига тамоман алоқасиздек туюладиган воқеа ва эпизодлар ҳам қандайдир кўринмас ришталар орқали асосий қаҳрамонлар билан туташади. Аммо, шунга қарамасдан, ушбу системада нисбий универсал образлар мавжуд. Бизнингча, бундай образларнинг бири *Юсуфбек ҳожи*, иккинчиси *Қовоқ девона*.

Юсуфбек ҳожи – шарқ-ислом этикаси ва илғор фикрли миллий аристократия қарашларини мужассам этган образ. Уни шодлантирадиган ҳам, маъюс этадиган ҳам, биринчи навбатда, дин ва миллат қайғуси. Бу икки тушунча Юсуфбек ҳожи тимсолида бирни ифодалайди. У миллат тақдирини ис-

лом ақидасидан айро тушуна олмайди. Иймон ва кўнгил хотиржамлигини миллат хотиржамлиги деган мезон билан ўлчайдик, бу бизга беихтиёр Навоий ҳазратларининг: */Одами эрсанг, демагил одами, /Оники йўқ халқ ғамидин ғами...* деган гуманистик позициясини эслатади. “Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешка етиб бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби Ҳаққа бевосита йўналтирганимни ва кўнгил кўзим очилиб қилган саждамни хотирлай олмайман”, – дейди чуқур надомат билан Юсуфбек ҳожи.¹

Юсуфбек ҳожи образида хусусийликдан кўра умумийлик кўпроқ. У миллат ҳаётидаги бир расмий шахс, маънавий идеал сифатида дунёнинг майда ташвишларига кўпда бош қўшмайди. Ўзидаги маиший-биологик одамга хос жиҳатларни деярли ошкор этмайди. Юсуфбек ҳожи, бу томондан ҳам, Навоий “Хамса”сидаги ота, устоз, донишманд образлари билан қариблашади.

Масалан, Тошкентдаги қирғинбарот жанглار таъсирида хомуш юрган ҳожига Отабекнинг қамалиши ҳақидаги қайғули хабар (Ҳасанали томонидан) етказилганда, у буни “оддий гаплар қаторида эшитиб ўтқаради” (Зотан, шариат қондасига кўра, балоғат ёшига етган йигит, вазият тақазоси билан, волийлари рухсатисиз уйланишга ҳақли. Қиз болага эса волий рухсати шарт). Аммо ўртага қамоқ ва ёлғиз ўғли жонига хавф солаётган ўлим масаласи тушганда, темир мантиқ асосида мушоҳада юритади. Бир нечта мантиқий савол ва Ҳасаналининг унга берган жавоблари таҳлили негизида, ҳали Ҳасанали, Офтобойим, Кумуш нари турсин, мудҳиш воқеанинг чин иштирокчилари бўлган Отабек ва Мирзакарим қутидорнинг ҳам ҳаёлига келмаган, салмоқли (Отабекнинг душмани ким-у, қамалишининг сабаби нима ва ҳ.к.лар ҳақида) хулосага келади. Аммо ўз мантиқий хулосаларидан сўнг, бу ўринда тадбир қўллаш имкони йўқлигини англаб етган ҳожи Оллоҳга таваккал қилади. Ундан мадад сўрайди: “Энг сўнг ўғлига хужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан ақли ожиз қолди,

¹ Қодирий А. Қўрсатилган манба. 383-бет.

мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг – “Парвардигоро, кексайган кунларимда доғини кўрсатма”, – деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди”.¹

Пайғамбаримиздан (с.а.в.) ривоят қилинган бир ҳадисда мўминларнинг турмуш воқелигига нисбатан гўл ва танбалларча эмас, закийлик ва тадбир билан муносабатда бўлишлари кераклиги таъкидланади. Шу маънода, Юсуфбек ҳожи фақат ўғлига доир муаммо ечимида эмас, балки дин ва миллат бошига келадиган муаммолар талқинида ҳам пайғамбар йўриқларига монанд йўлни тутати. Миллатнинг казоз-казолари йиғилиб, шахсий манфаат, ҳокимият илинжида қуйиб-пишаётган бир пайтда дин ва миллат қайғусини ўртага ташлайдики, айти “айби” боис элитар жамоа томонидан алданади, четга суриб қўйилади. “Биродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадиранг фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида кўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвға берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсақ ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилғучимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!”² Бу сўзларни сўзлаётган Юсуфбек ҳожи шахсий, маиший манфаатлардан тамомила узилади. Дин ва миллат манфаати хусусида энг зарур, мантиқли гапларни, ўз нафси истиғнолари билан маст миллатдошлари кўра олмаган ҳақиқатни гапирадики, асардаги бошқа бирор персонаж нутқи умуминсоний қамрови жиҳатидан бу ҳақиқатдан юқори кўтарила олмайди.

Романдаги Қовоқ девона образи ҳам том маънода ўзига хос. У бор-йўғи асарнинг бир фаслида, юзаки қарашда, эпизодик планда кўринади, холос. Аммо, шу қисқа эпизоддаёқ, Қовоқ девонага хос талайгина диний, умуминсоний, ғайриоддий ҳолат ва фазилатлар жамланган.

М. Бахтин роман жанридаги айти тип образлар тўғрисида шундай ёзади: “Романнавис воқеликни бадий идроклаш

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 105–106-бетлар.

² Қодирий А. Кўрсатилган манба. 332-бет.

позициясида бўлгани каби, уни тасвир этишдаги позициясини белгилашда ҳам, қандайдир мукамал шаклий-жанрий ниқобга эҳтиёж сезади.

Худди шу жойда, албатта, *маълум шакл ўзгаришларига учраган ҳолда*, масхара ва *телба ниқоби* романнависга ёрдамга келади. Ушбу ниқоблар ўйлаб топилмаган. Уларнинг илдизлари халқ ижодиёти теранликларига бориб тақалади”¹ (таъкид бизники – У.Ж.).

“Ўткан кунлар”нинг “Қовоқ девонанинг белбоғи” деб номланган фасли: “Оч қоринга саримсоқ еб, кўкчой ичишдан зериқкан кишилар чойхонага Қовоқ девонанинг кириши билан унга сўз қота қолдилар” тарзидаги комик тасвир билан бошланади. Ушбу фасл девонага доир уч жиҳатни намоён этади. Биринчиси, унга берилган муаллиф тавсифи бўлиб, бундан биз Қовоқ девонанинг жамият аро қандай мақомга эгалиги, феъл-атвори ҳақида дастлабки тасаввурга эга бўламиз: “Бу девона Тошканднинг барчасига маълум; беклардан, бойлардан; қисқаси, шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар ортдирган ва кишилар тарафидан қилган кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди. Шаҳардаги ҳар ким унинг ошнаси, каромати билан бепарво бўлганлар ҳам унинг ҳаракатларига ва тутал сўзларига қизиқар эди. Бу чойхонадагилар ҳам шу кейинги синфдан эдилар”,² – деб ёзади у ҳақида муаллиф. Иккинчидан, муаллиф девонанинг чойхонадаги “кейинги синф” билан мулоқоти воситасида икки нарсани бадий асослашни назарда тутаяди, яъни мулоқот асносида девона характери чуқурроқ ёритади ва “қовоқларнинг касби”ни айттириш орқали (пировардида қовоқни ўғирлашдан мақсад ҳам шу бўлиб чиқади) ижтимоий тузумдаги улкан иллатларга ишора қилади.

Асардаги муҳаббат линиясига бевосита алоқадор, Қовоқ девонанинг халқ кулги маданияти ва кароматгўйлик (эзотерик) хусусиятларини яққол кўрсатадиган жиҳат эса учинчи – “кўз оғриғи” билан мулоқот саҳнасида очилади. Маълум-

¹ Бахтин М. *Кўрсатилган китоб*. – С.311.

² Қодирий А. *Кўрсатилган манба*. 182-бет.

ки, халқимиз орасида “девона” дейилганда ақли паст, жинни назарда тутилмайди. Аксинча, Ҳаққа яқин, яқинлиги боис Унинг эркатойига айланган авлиё зотлар тушунилади. Фақат улар жамият ичра ўзларини ҳақир ва телба қилиб кўрсатадилар. Аммо шунда ҳам халқ уларнинг кимлигини жуда яхши ҳис қилади. Қовоқ девонада ҳам машрабона (қаландарона) телбалик билан аҳли харобот ва маломатийликка хос хусусиятлар уйғунлашиб кетган. Шунинг учун халқ бу девонасини севгани каби девона ҳам ўз халқига киройи меҳр билан қарайди. Сўкканда оғритмай сўкади, қарғаганда эса меҳр билан қарғайди. Қодирийнинг Қовоқ девонаси баъзи жиҳатлари билан М. Бахтин қайд этган телбани эслатса-да, биз кўрсатган хусусиятларига кўра, Европа романидаги айни типдан фарқланади, ҳатто анчайин юқори мақомда туради.

Девонанинг қалб кўзи очик. У ёвузликни бошқалардан кўра олдинроқ, нозикроқ илғайди. Чойхонадаги хангомалар тугаб, Қовоқ девона ўз “мухлислар”и қўлидан “аранг қочиб қутилган”дан кейин унинг ортидан “кўзини боғлаған” бир киши эргашади. Девона уни (ёвуз ниятда келган Содиқни), гарчи биринчи бор учратиши бўлса-да, дарҳол “танийди”. Муаллиф бу ҳақда: *“Девона ўзига қараб келгучи кўз оғриғини т а н и д и”*¹ (таъкид бизники – УЖ.), – деб ёзар экан, уни қаёқдан, қай йўл билан таниганига изоҳ бериб ўтирмайди. Асарини зукко бир халқ учун ёзаётганини, бу халқнинг ортиқча изоҳга муҳтож эмаслигини яхши билади.

Девонанинг “кўз оғриғи” билан мулоқоти унинг бошқалар билан қилган мулоқотларига сира ўхшамайди. У энди, бир думалаб, кароматгўй девона, “тутал” сўзловчи телбадан Насриддин афандига айланиб олади. “Кўз оғриғи”нинг ёмон ниятда берган барча саволларига савол билан жавоб қайтаради:

– Ҳали, ким ўғлини уйлантирди, дединг?

– Ким уйлантирди, дединг?

– Айтдинг-ку чойхонада!..

– Айтдинг-ку чойхонада...”

¹ Қодирий А. *Кўрсатилган манба. 185-бет.*

Лозим ўринда у билан ғайримантиқ сўз ўйини¹ни ўйнайди:

Содиқ: – Юсуфбей қайси ўғлини уйлантирди?

Девона: – Нечта ўғли бор?

Содиқ: – Нечта ўғли бор?

Девона: – Битта... Қоратегиндан келдингми, опанг омонми?..

Содиқ: – Бозордан ош олиб берсам ейсанми?

Девона: – Юзингга қачон чечак чиқди?..²

Қовоқ девона ёвузликка муносиб тарзда жавоб беради. Шайтанат хизматида бўлган Содиқнинг бермоқчи бўлган назридан ҳам, таклиф этган таомидан ҳам юз ўтиради (ҳазар қилади). Шу тариқа пинҳона ёвузликни яккама-якка олишувда мағлуб этади.

Реал воқеликда кузатган бўлсангиз, нурга яқин турган одамнинг сояси улканлашса, ундан узоқлашганнинг сояси кичрайиб бораверади. Инсон, чин маънода, Оллоҳнинг ердаги сояси (халифаси)дир. Юсуфбек ҳожи ва Қовоқ девона образлари эса бу ҳақиқатнинг ёрқин бадийи далили, десак хато қилмаймиз. Улар моҳиятан Оллоҳга, унинг нурига яқин образлар. Шу боис уларнинг асар оламидаги қамровлари ҳам ўта улкан.

Ота-она образи. Романда фаол ҳаракатланадиган ота-она жуфтлиги иккита. Буларнинг бири ошиқнинг ота-онаси Юсуфбек ҳожи ва Ўзбек ойим бўлса, иккинчиси маъшуқанинг ота-онаси Мирзакарим қутидор ва Офтоб ойимлардир.

Юқорида тўхталиб ўтганимиз Юсуфбек ҳожи образи оила саҳнасида ҳам ўта жиддий, расмий ота мақомида туради. Оила билан боғлиқ энг ечимсиз муаммолар унинг воситасида ҳал

¹ Бу турдаги сўз ўйинлари оддий одамлар ўртасидаги комик-драматик мулоқотларда ҳам учраб туради. Халқ латифаларидаги Насриддин афанди эса, бу усулдан улкан маҳорат билан фойдаланади. Масалан, бировникига узум ўғирлашга тушган мулла Насриддинни боғ эгаси тутиб олиб, юзига бир шапалоқ тортиб юборади. “Нега узумимни ўғирлаяпсан?” дея қийин-қистовга олади. Шунда афанди “Нега хотинингга ковуш олиб бермадинг?” деб жавоб берган экан.

² Қодирий А. Қўрсатилган манба. 185–186-бетлар.

этилади ва бу микрожамиятнинг барча аъзолари ота йўриғига қатъий тарзда амал қиладилар. Шу билан бирга, Юсуфбек ҳожи оиладаги ички муносабатларни ҳам изга солиб туради. Тошкент аёллар аристократияси, бунинг воситасида эр-каклар жамоаси ўртасида ҳам катта обрўга эга бўлган “чала думбул табиатлик” Ўзбек ойим билан эса шарқ эрларига хос муроса йўлини тутади. Бу жиҳат, айниқса, Кумуш ва Ўзбек ойим ўртасидаги муносабатни юмшатиш эпизодида яққол намоён бўлади. Агар романда биз Юсуфбек ҳожини кўпроқ “эл кишиси” сифатида кўрсак, Ўзбек ойимни “уй аёли” сифатида кўрамиз. Ўзбек ойим табиати, оила ва атроф-жамиятга муносабати, бунда тутган расмий ва ғайрирасмий мақоми ҳам маиший табиатга эга. Умуман, Ўзбек ойим роман дунёсида ўзига хос аҳамиятга молик, аёлнинг мураккаб табиатини ифодалай олган ёрқин образ. Мазкур образ таҳлилига доир махсус мақола ёзганимиз боис, бу ўринда, сўзни мухтасар қиламиз.¹

Романдаги иккинчи ота-она жуфтлиги том маънода маиший планда тасвирланган. Зотан, Мирзакарим қутидор ҳам, Офтоб ойим ҳам асардаги ягона доира атрофида ҳаракатландилар. Уларнинг фикри-зикри бир нарсага – ёлғиз фарзандлари Кумушнинг бахт-саодатига қаратилган. Хусусан, қутидорни биз, Зиё шоҳичи ва Юсуфбек ҳожи хонадонларидаги меҳмондорчиликни истисно этганда, расмий доираларда деярли учратмаймиз. У чин маънодаги рўзғор кишиси. Биз унинг қаяққа боргани ёки қаяқдан келгани ҳақида фақат хонадонидан биламиз. У ўша ўқувчига маълум дарвозасидан гоҳ масжидга, гоҳ дўконга, гоҳ бошқа бир юмуш билан чиқиб кетади. Расталарда, чойхона ва меҳмонхоналарда бўлган гапларни биз ундан фақат уйда эшитамиз. Унинг нима билан савдо қилиши, савдогарлик қобилияти, ҳамкорлар билан тижорий муносабатлари ҳақида романда деярли ҳеч нарса дейилмайди. Шунинг учун биз қутидорни яккаш ота – Кумушнинг отаси сифатида таниймиз.

¹ Қаранг: Журақулов У. Ўзбек ойим нега “оғма”? // Ўз АС. 2001, 6 апрел.

Муаллиф қутидорни бор-йўғи бир марта катта жамиятга олиб чиқади. Яъни Ҳомиднинг чакуви остида дор остига бораётган Отабекка ҳамроҳ қилади. Аммо шунда ҳам қутидор воқеликка нисбатан шахсий муносабатини, ботиний ҳиссиётларини намойиш этмайди. Уни фақат соф оилавий муаммолар қаршисигагина фаоллашганини кузатамиз. Қутидордаги бу жиҳат Кумуш Отабекка унаштирилганда, кейинроқ сохта талоқ хати олганда, уни Тошкентга жўнатиш масаласи ўртага тушганда яққолроқ кўринади. Бу ўринларда қутидор фарзандини жонидан ортиқ севадиган, шу билан бирга, қатъиятли ота сифатида гаудаланади. Айниқса, кундош муаммоси ўртага тушиб, Ўзбек ойим бошлаган бу нохуш ҳангомага уч киши (Офтоб ойим, Кумуш, ҳатто Отабекнинг ўзи) бир йўла қарши турган вазиятда қутидор ўзининг чуқур мантиқ ва адолат соҳиби эканини кўрсатадики, айти жиҳатлардан Юсуфбек ҳожига яқинлашиб келади. Бу хусусда бўлган мантиқ мубоҳасасида, ҳатто бош қаҳрамон Отабекни ҳам мағлуб этади:

“– Тошкандда экан чоғингизда отангизнинг таклифини қабул қилган эдингизми?

– Қабул қилган эдим.

– Бизнинг рухсатимизни олғали Марғилонга ҳам келган эдингиз, шундоғми?

– Шундоғ...

– Баракалла, Марғилонга келиб бу гапдан айнадингиз-а?

– Айнадим...

– Энди Тошкандга Марғилондан айнаб борасиз?

– ...”¹

Қутидорнинг мана шундай мантиқли сўроқларидан кейин Отабек, гўё салобатли ошиқдан енгилтак бир ўспирин даражасига тушиб қолади. Сўз мубоҳасасини тил тишлаш билан якунлашга мажбур бўлади.

Офтоб ойим “уй аёли” сифатида Ўзбек ойимдан кўра баландроқ мақомни эгаллайди. Унинг учун шахсий фаолият, шахсий манфаат йўқ ҳисоби. У роман дунёсига гўё Кумушнинг ташвишини қилиш, унинг бахтидан суюниб, кулфати-

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 177–178-бетлар.

дан куйиниш учун киритилгандек. У Мирзакарим қутидорнинг чин маънодаги отган ўқи. Эри билан фақат баъзи ҳоллардагина, унда ҳам, Кумушнинг манфаати деб баҳслашади. Ҳатто буни баҳс ҳам деб бўлмайди. Балки бу баҳс, зоҳиран баҳсга ўхшаб туюлса-да, моҳиятида қутидорнинг ички истакларини ифодалаб туради.

Дўст образи. Романдаги дўст образи бир қадар чуқур ишланган. Бу образ илдизлари бир томондан “Алпомиш”даги дўст – Қоражонга, бошқа томондан эса, Европа анъанавий романларидаги “тасодифий дўст”га ўхшаб кетади.

Алпомиш Қалмиқ юртига Ойбарчинни қутқаргани борганида унинг учун бегона, ҳатто душман бир мамлакатда Қоражон деган дўстга дуч келади. Шу юрт одами, Алпомишга душман тўқсон алпнинг бири бўлган Қоражон чин дўст қилиши мумкин бўлган ҳамма яхшиликни қилади. Уста Алимнинг романдаги дўстлик функцияси ҳам бир жиҳатдан халқ эпоси қаҳрамони Қоражон функциясини эслатади. Отабек ҳам Марғилонда бегона – мусофир. Бу ерда у суянадиган биттагина устун (Қутидор хонадони) бор эди. Рақибнинг ҳийласи боис бу устундан ҳам ажралди. Мана шу нуқтада романга дўст – уста Алим образи кириб келади. Отабекка дўстлик қўлини узатади. Ҳаётидаги бахтли ва фожиали кунларини гапириб беради. Тушкун кайфиятда ўзини унутаёзган Отабекка фожеий романтика кайфиятидан лаззатланиш синоатларини айнан уста Алим ўргатади. Бу икки қисматдаги бир қадар ўхшашлик эса уларни янада яқинлаштиради. Ўз қисматини уста Алим қисмати билан солиштирган Отабек уни ўзидан кўра улуғворроқ, ҳаққонийроқ муҳаббат соҳиби эканига ишонади. Бу ишқ қиссасидан ўзига идеал қидиради. Натижа ўлароқ воқеликка, жамиятга нисбатан қарашларида ўзгариш рўй беради.

Европа анъанавий романларида ҳам тасодиф туфайли пайдо бўлган дўст образи қаҳрамон ҳаётидаги кескин бурилишлар даврига тўғри келади. Ҳеч бир тама-илинжларсиз қаҳрамонга ёрдам беради. Ҳатто унинг учун жонини қурбон қилади. Кўпинча у қаҳрамонни тамомила янги ҳаётга, янги дунёқараш, янги маънавий сферага олиб киради (бундай ян-

гиланишлар баъзан ижобий, баъзан салбий ҳам бўлиши мумкин). Шаклланган муҳити, анъаналаридан узоқлаштиради. Отабек – уста Алим муносабатида ҳам шунга ўхшаш ҳолатни кузатишимиз мумкин. Отабек бир комил мусулмон фарзанди сифатида ислом анъаналари руҳида шаклланган эди. Қисматида борини тақдирдан деб билар, яхшилигу ёмонликка сабр билан яшарди. Кутидор остонасидан ҳайдалиб, бутун борлиғи остин-устун бўлиб кетган ўша тунда у уста Алимни учратади. Ундаги тушкун кайфиятни дарҳол илғаган зукко дўст бундай ҳолатдан қутулишнинг Отабек билмаган бир йўлини тақлиф этади:

“– Агар янглишмасам, сиз ҳам бир оз қайғулироқ кўринасиз, меҳмон, бир пиёлани ичиб юбормайсизми?

– Раҳмат, мулла ака, – деди Отабек, аммо ўзида таърифи сўзлаб ўтилган нарсга бир эҳтиёж сеза бошлаган ва ўзини ҳам маъзурлар қаторига қўшаёзган эди. Унинг бу ҳолини уй эгаси сездими ёки синаб кўрмакчи бўлдими, ҳайтовур, учинчи пиёлани тўлдириб Отабекка узатди:

– Қўлимни қайтарманг, меҳмон. Иккимиз ҳам маъзур кўринамиз...” (таъкид бизники – УЖ.)¹

Илло, шариатда маъвиз (шароб) ичган одам учун узр йўқ. Буни мусулмон жамиятида турмуш кечириб юрган уста Алим ҳам, илк бор бу ҳолатга дуч келган Отабек ҳам яхши биладилар. Аммо уста Алимнинг ўз фожиаларидан кейин ўйлаб топган хонаки “фатво”си Отабек учун ҳам айни муддао бўлади. Ҳар икки қаҳрамон бу вазиятда қисматнинг кўзларига тик қарашга сабр топа олмайдилар. Овчи қувлаган туякуш мисол бошларини қумга беркитиб, фалокатдан қутулишни хаёл қиладилар. Кейинчалик Отабекнинг бўзахоналардан ўлардек маст ҳолатда қайтиши учун ҳам тамал тоши шу ерда қўйилади. Аммо роман сўнггида ҳар икки қаҳрамон бу ғайримашруъ йўлдан қайтадилар. Юсуфбек ҳожи айтмоқчи, “кофирларга қарши жангда” бир сафда туриб, шаҳид бўладилар.

Хизматкор образи. М. Бахтин романдаги айни образ ҳақида шундай ёзади: “Хизматкор – соҳибнинг хусусий

¹ Қодирий А. Қўрсатилган манба. 227-бет.

турмушидаги абадий “учинчи одам”. **Х и з м а т к о р** – хусусий ҳаётнинг ҳақли равишдаги гувоҳи... Хизматкор – бу, адабиётни хусусий турмуш қалъасига тўсиқсиз олиб кирган нуқтаи назар тимсолидир”.¹ Олимнинг роман тарихини ўрганиш асносида келган хулосасига кўра, Европа романидаги ушбу образнинг илдизлари Апулейнинг “Олтин эшак” асарига бориб тақалади. “Олтин эшак”дан реалистик романчиликка қадар босиб ўтган йўли давомида, хизматкор образи, турли шакл-мазмун ўзгаришларига учраган. Ҳар қандай ҳолатда роман жанри тақомили учун муҳим аҳамият касб этган. Қодирийдаги хизматкор образи ҳам роман дунёсида шунга яқин вазифани ўтайди. Аммо бу билан Қодирий романидаги хизматкор образи Европа романи таъсирида майдонга келди, деган фикрдан йироқмиз. Биздаги хизматкор образи ҳам генезис, ҳам шакл-мазмун жиҳатидан ўзига хос. Қолаверса, Европа романидаги хизматкорларнинг аксарияти алдамчи, мунофиқ, танбал ва ҳасадчи бўладилар. Кўп ўринларда хўжаларини чув тушириб, янада бадавлатроқ, лақмароқ хўжайин топишга уринадиларки, ўзбек романи, хусусан, “Ўткан кунлар”даги хизматкор образида бу жиҳатлар кузатилмайди.

“Ўткан кунлар” романида иккита хизматкор образига етарли даражада ўрин берилган.² Улардан бири Ҳасанали, иккинчиси Тўйбека бўлиб, романдаги етакчи сюжет линияси, айниқса, ошиқ-маъшуқа образлари талқинида муҳим рол ўйнайдилар.

Қодирий тавсифича, Ҳасанали хизматкордан кўра Отабеклар хонадонининг тенг ҳуқуқли аъзосига кўпроқ ўхшайди. У иймон-эътиқодли, зукко, тадбиркор, оққўнгил бир одам сифатида гавдаланади. Асарнинг бир неча ўрнида ўз хўжаси Отабекка бўлган чуқур садоқатини намоён этади. Баъзи

¹ Бахтин М. Кўрсатилган китоб. – С.276.

² Тўғри, романда яна бир хизматкор – Юсуфбек ҳожи оиласининг хизматкори Ойбодоқ ҳам бор. Аммо муаллиф унга Ҳасанали ёки Тўйбека сингари махсус вазифа “юкламаган”га ўхшайди. Қолаверса, ундаги кўп жиҳатларни Тўйбека образи акс эттиргани боис Ойбодоқ образига алоҳида тўхталишни лозим топмадик (У.Ж.).

ўринларда бир руҳшунос, баъзан эса қаҳрамоннинг маънавий отаси бўлиб кўринади. Шу боис ҳам Ҳасанали Юсуфбек ҳожи ва унинг оиласига хос ички сирларнинг том маънодаги маҳраמידир.

Отабек ҳаётидаги ишқ саргузаштлари, асосан, Ҳасанали нигоҳи билан кузатилади. Ўша ариқ бўйидаги учрашувдан кейин ҳам ошиқ, ҳам маъшуқа руҳиятида кескин ўзгариш содир бўлади (иккаласи параллел равишда алаҳлаб чиқади). Кумушда юз берган бундай ҳолат қутидорнинг онаси Ойша буви тилидан айтилса, Отабекни Ҳасаналининг ўзи кузатади ва натижада “бек ошиқ” деган хулосага келади. Кумушнинг ботин сирларини айтадиган одами йўқ. Бўлган тақдирда ҳам бир Шарқ қизи сифатида ҳиссиётини ошкор қилишга уялади. Яккаш “сирли ариқ бўйи” билан сирлашади. Отабек ҳам, токи Ҳасанали айёрона тадбир қўлламагунча, ўз сирини ошкор қилмас эди. Ўз хўжасини болалигидан яхши биладиган Ҳасанали барча сирларни сезибгина қолмайди, балки ошиқ-маъшуқанинг қовушишига асосий сабабчи ҳам бўлади. Ҳасаналининг шунча хизматлари эвазига хўжасидан кутадиган биргина мукофоти: “Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима Қуръон ўкуса, бир вақтлар Ҳасанали отам ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя”¹, деган самимий сўзларда ифода этилади. Ҳасаналидаги бундай камтарона илинжни бошқа миллат кишилари тушунмасликлари, шу сабаб ундаги садоқатни тўғри баҳоламасликлари мумкин. Аммо ислом ақидасига кўра қаралса, бу мукофотнинг дунёдаги барча бойликлардан ҳам қимматлироқ, улуғроқ экани ойдинлашади.

Романдаги Тўйбека образи ҳам ўзига хос. Бир оз тўпорироқ, содда-баёвроқ бўлиб кўринадиган бу аёлда биз юқорида кўриб ўтган Қовоқ девонага хос фазилатлар ҳам йўқ эмас. Худди Қовоқ девона Содиқни бир кўришда танигани сингари Тўйбека ҳам Отабек (ошиқ)ни илк учрашувдаёқ “таниб олади”. Чунки бу оилада фақат угина хизматкор сифатида номаҳрамдан қочмас, ташқари ҳовли сирларини билишга маҳрам (Қодирийга у айнан шунинг учун керак) эди. Хуллас,

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 8–9-бетлар.

у меҳмонлар орасида ажралиб турган Отабек ҳақида дарҳол Қумушга хабар беради:

“– ...Нах бизга куяв бўладирган йигит экан, – деди ва Қумушка қараб қулиб қўйди. Бу сўздан Офтоб ойим ҳам қулим-сираб қизиға қаради...”

Кейинроқ, меҳмонларни кузатиб, ичкарига кирган қутидор ҳам бу гапдан воқиф бўлади:

“– Тентагингнинг ақли бало, – (дейди у эркалаш оҳангида), – кирови куявинг шундоғ бўлса...”¹

Шу тариқа Тўйбека романдаги ўзига юкланган асосий вазифасини бажаради.

Кундаш образи. Романдаги оқ ва қизил гул ўртасида қоратиканак бўлиб ўсиб чиққан, маъшуқа жонига қасд қилган, ошиқ ҳаётини фожиага айлантирган Зайнаб образига нисбатан, ўқувчи ва мунаққидлар томонидан, ўта кескин муносабатлар билдирилади. Қўпинча, у салбий образ сифатида баҳоланади. Ошиқ-маъшуқа ўртасидаги рақиб ўлароқ талқин этилади. Аммо бизнингча, унинг романдаги рақиб образига мутлақо алоқаси йўқ. Шунинг учун ҳам Зайнаб образига бир оз холисроқ қараш, кенг планда ёндашиш зарур, деб ўйлаймиз.

Кундаш тушунчаси ўзбек халқи маиший турмушида минг йиллардан бери мавжуд бўлса-да, уни роман образи сифатида талқин этиш Қодирийнинг чекига тушди. Қодирийгача халқ лирик қўшиқчилиги ва баъзи бошқа асарларда эпизодик акс эттирилган кундаш қиёфаси ўқувчига бир лип этиб ўчган шам сингари лаҳзалик ассоциатив тасаввур берадиган тарзда ишланган, холос. Айни сабабдан Қодирийга бу образни ишлаш бир қадар қийинчилик туғдирган бўлса, эҳтимол. Негаки, биринчидан, на шарқ классик адабиёти, на европа анъанавий романчилигида бу образни (ошиқ-маъшуқа-рақиб сингари) эпик планда ишлаш анъанаси бор эди. Айнан Қодирий уни катта эпик асар таркибига рисоладагидек қиёфада олиб кириши, романнинг улкан бадий концепциясига (умуминсоний, миллий, маиший муаммоларнинг уй-

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 37–38-бетлар.

ғун тасвирига) сингдириб юбориши лозим эди. Иккинчидан, романнинг илк ўқувчилари (XX аср бошларидаги Туркистон халқи) кундаш нима эканини жуда яхши билишлари, унга хос ҳар бир детални теран англаганлари боис, бу образ нисбатан мукаммал ишланиши, реал воқелик (прототип)ка монанд келиши талаб қилинарди. Биринчи ўзбек романидаги кундаш образи ҳам роман дунёси, ҳам ўқувчилар оммаси (рецепция жараёни) учун мана шундай танг ва мураккаб вазиятда ишлаб чиқилди.

Қодирий бу образни том маънода салбий қиёфада талқин қила олмасди. Ёзувчи гувоҳ бўлган реал воқелик, реал прототиплар бундай ёндашувни инкор этарди. Қолаверса, Қодирийгача талқин этилган кундаш образларида, асосан, катта кундаш золим ва агрессив қилиб кўрсатилар, кичик хотин суюкли ва жабрдийда мақомида эди. Алқисса, “Ўткан кунлар”даги Зайнаб образи воқеликдаги мана шундай реал талаблар остида, муайян анъаналарни бузиш асносида дунёга келган.

Бу каби мураккабликларни эътиборга олган Қодирий, биринчи навбатда, кундаш образини индивидуаллаштиришга уринади. Зайнаб образига бошқа образларга нисбатан кўпроқ, мукаммалроқ психологик тасвир ва тавсиф беради. Бу образ қиёфаси янада мукаммалроқ, ишончлироқ чиқиши учун, унга параллел равишда, контраст образ – Хушрўйни киритади. Буни асослаш учун романга “Хушрўйбиби ва Зайнаб” деган махсус фасл ҳам қўшади. Ушбу фаслда тасвирланишича, атрофдагилар Хушрўйни “шаддод”, Зайнабни эса “писмиқ” деб атайдилар. Хушрўй ўз истагини рўй-рост айтадиган, бу йўлда ҳеч нарсадан қайтмайдиган бетгачопар, шаллақи бир қиз. Зайнаб эса: “бирав билан бетма-бет келиб сўзлашқанда ҳам кўзини ҳамиша бир нуқтадан узмас эди”.¹ Шунга кўра уни, ҳеч иккиланмасдан андишали, ҳаёли қиз эди, дейиш мумкин. Хушрўй ўз ҳақини таниши, керак бўлса, ортиғи билан талаб этиши, бировларга зулм қилиб (кундашига қилган зулмларини эсланг!) бўлса-да, ўз мақсадига эришиши билан аксарият Шарқ қизла-

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 425-бет.

ридан кескин ажралиб туради. Воқеликда, истисно тарзида бундай қизлар борлигини ёдда тутганимизда ҳам, Хушрўйдаги бу феъл-атвор Европа қизларига ўхшаброқ кетади.

Турмуш куриш борасида ҳам бу икки қизнинг муносабати икки хил. Хушрўй ўзи танлаган бир оилалик йигитга турмушга чиқади. Унинг аввалги аёлига ҳаддан ортиқ зулм қилиб, эрни ўзиники қилиб олади. Бу ҳам етмагандек, шаллақилиги оқибатида, эрини чизган чизигидан чиқмайдиган қулга айлантиради. Энг ёмони, ўзи қиладиган ҳамма ишларни тўғри деб билади ва бундан сира ҳам пушаймонлик сезмайди. Зайнаб эса бутун ихтиёрини ота-онасига топшириб қўйган. Улар маъқул топган йигитга қулоқ қоқмай рози бўлади. Эрникида эса қайнонанинг отган ўқига айланади. Гарчи Отабекнинг биринчи оиласи борлигини, у ўша аёлни чин дилдан севишини билса ҳам, Зайнаб бунга норозилик билдирмайди. Қайнонаси Ўзбек ойимнинг юпанч сўзларига ишониб, сабр қилиб юраверади. Отабек уни хотин ўрнида кўрмайди, ҳатто “мизожим заиф” деб алдашгача боради. Севмаган, эркаламаган тақдирда ҳам, эркадаги жинсий камчилик ҳар қандай аёл томонидан ўта ёмон қабул қилиниши ҳаёт воқелигида ҳам, фан томонидан ҳам исботланган. Аммо Зайнаб бундай кўргуликка ҳам сабр қилади: “Чунки мен фақат шунинг учун сиздан ўпкаламайман, – деди ва кўзини тўлдириб Отабекка қаради. – Менга мизожингиз керак эмас... Ўзингиз!.. – деди ва йиғлаб ёлборган ҳолда Отабекнинг қучоғига ўзини ташлади... Бечора Зайнаб жонсиз ҳайкални ўпиб қучоқлар ва ёлборар эди”.¹ Мана шу тасвирда Қодирий Зайнаб образининг асл моҳиятини жо этган десак, янглишмаймиз.

Зотан, Зайнабнинг барча кўргуликларга харсанг тош мисол сабр қилиши, бир инсон, аёл учун керак бўладиган барча дунё неъматларидан воз кечиши фақат бир нарсга – илинж-тамасиз, покиза бир ишқ учун эдики, шунга кўра биз унга бахтсиз ошиқ дея таъриф берсак, холислик йўлидан борган бўламиз.

Романда фожиавий вазиятлар кўп, аммо “Ўткан кунлар”да-

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 370-бет.

ги бундай вазиятларнинг кульминацион нуқтаси Зайнаб образи билан боғлиқ. Бу жиҳатдан ҳатто Кумушнинг ўлими ҳам иккинчи планга тушади. Нега? Чунки Кумуш, ҳатто ўлаётган вазиятда ҳам Зайнабнинг вазиятида эмас эди. Бунгача ҳам ҳар доим (туғилган оиласида ҳам, эрнинг рўзғорида ҳам) қадрланиб келган. Эри томонидан идеал даражада севилган. Зайнаб-чи? Зайнаб бир умр таъна-дашном остида яшаган. Итоатгўйлиги, андишаси сабаб ҳар доим ҳўрлаб келинган. Ҳатто, туққан онаси ҳам уни “минғаймас, писмиқ ўлгур”, дея қарғайди. Кумуш Тошкентга келгандан сўнг эрининг оиласидаги ягона таянчи Ўзбек ойим ҳам бошқа томонга оғиб кетади. Аммо Зайнаб буларнинг барчасига сабр қилиши мумкин эди. Фақат бир нарса – севган кишисидан ажралиш унинг сабр косасига сиғмайди. Илло, тақдир кўнглига солган ишқ унинг дунёдаги ягона илинжи эди. Зайнаб бунинг опаси билан бўлган суҳбатда теран ҳис қилади:

“– Сен тинчитмасанг, – деди Хушрўй, – бошқалар сени тинчитар...

– У нима деганингиз?

– Яъни роҳатини бузаверсанг, эринг сени қўяр?..

...Зайнабнинг туси шу чоқгача қўрилмаган равишда ўзгариб кетди. Негадир тинмай оқиб турган кўз ёшиси ҳам қуриди...”¹
(таъкид бизники – У.Ж.)

Зайнабнинг Кумушни заҳарлагандаги ҳолати – заҳарланган (Кумуш) учун эмас (илло, трагизм назариясига кўра, ўлиш қутилиш, муаммолар ечими демакдир), заҳарлаган (Зайнаб) учун, трагик кульминация эди. Зотан, ҳар томонлама яккаланиб, ечимсиз вазиятда қолган Зайнаб учун бундай ғайришуурий ҳаракат ечим бўлолмас, аксинча, уни олий мақсади бўлган ёрдан абадий жудо қилар эди. Бунинг даҳшатини ногаҳон англаган Зайнаб ечимсиз вазият қаршисида ожиз қолади, телбага айланади ва трагик қаҳрамон қисматиға абадий маҳкум бўлади.

“– Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

¹ Қодирий А. Қўрсатилган манба. 436-бет.

– Кет мундан!

– Мен Қумуш! – деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки дунёдаги энг яқин кишиси унга “кет!” амрини берган эди...”¹

Зайнабнинг фожиавий образлиги шундаки, у покиза бир муҳаббат учун сўнгсиз азобга дучор бўлди. Умрининг сўнгигача ечимсиз вазиятда яшашга маҳкум этилди. Шунинг учун ҳам, биз Зайнабга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўла олмаيمиз, унга ачинамиз, холос.

Хуллас, “Ўткан кунлар” романи бадиияти, таъсир доираси, ижтимоий-маънавий салмоғини биз тўхталган ва баъзи тўхталишга имконимиз бўлмаган образлар уйғунлиги, уларнинг роман дунёсидаги системали ҳаракати белгилайди.

5. Романда портрет ва характер

“Ўткан кунлар”да муаллиф маҳорат билан чизган портретларнинг роман бадиий концепциясини англатишдаги аҳамияти катта. Улар нафақат қаҳрамонлар қиёфасини кўрсатиш, муайян тасаввур беришда, балки асар архитектоникаси, умумий қурилиши (композицияси)², шунингдек, характерлар моҳиятини тушунишда ҳам муҳим ўрин тутати.

Муаллиф персонажлар портретини чизишда, асосан, контраст усулини қўллайди. Бунда инсон характери ташқи қиёфада акс этади, деган анъанавий, аммо ва синалган хулосага таянади. Шу боис асардаги ижобий образларнинг барчасига гўзал чизгилар берилган. Салбий қаҳрамонлар эса хунук сифатлар билан тасвирланади. Масалан, бош қаҳрамон Отабек портрети: “Оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркем ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит”³, дея тасвир этилади. Ушбу

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 451–452-бетлар.

² “Ўткан кунлар”нинг композицион хусусиятлари махсус тадқиқотни талаб этади. Шунинг эътиборига олиб, бу масала таҳлилини кейинги тадқиқотларимизга қолдирамиз (У.Ж.).

³ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 6-бет.

парчадан биз қаҳрамон характериға хос баъзи қирраларни ҳам билиб оламиз. Шу билан бирга, кўз олдимизга улуғвор бир қиёфа муҳрланиб қолади. Асардаги рақиб – Ҳомид қиёфаси эса: "...узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувоқ соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди", тарзида берилади.

Шунингдек, романда Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим қутидор, Ҳасанали, уста Алим, Кумуш, Офтоб ойим, Ўзбек ойим, Зайнаб, Саодат, Содиқ, Жаннат сингари персонажларнинг портретлари мукамал даражада чизилади. Бу ва бошқа образлар ҳам романнинг бирор ўрнида муаллиф концепциясига зид йўлдан бормайдилар. Яъни ўз қиёфаларига содиқ қоладилар.

Романдаги қалб ва қиёфа уйғунлиги фақат қаҳрамонлар портретининг турғун тасвирида эмас, бошқа жиҳатлардан ҳам бадиий асосланади.

Буларнинг биринчиси портрет ва ҳаракат мутаносиблиги бўлиб, қаҳрамоннинг роман дунёсидаги жисмоний, фикрий, руҳий-маънавий ҳаракатларида намоён бўлади. Бу жиҳат портрет моҳиятини асослаши билан бир қаторда, ўша қаҳрамон характери́ни ёритишда ҳам ёрдам беради. Масалан, бош қаҳрамон Отабек, ўз табиатига кўра, кўнгил сирларини (ишқ домига тушганини) бировга ошкор қилишдан тийилади. Аммо унинг ботинида кечаётган туғёнлар ошиқ ихтиёрисиз (туш, алаҳсираш ва бошқа ҳолатлар тарзида) ўзини-ўзи фош этади. Ёки Кумуш ўзидаги юксак тарбия, ақл-заковат туфайли кундаши Зайнаб билан муроса-ю мадора қилиш лозимлигини, Отабек ёлғиз ўзини севишини яхши билади. Аммо кундаш можаролари рўй берган асосий ўринларда биз уни шу можаронинг ташаббускори сифатида кўрамиз. Аммо қизиғи шундаки, бу жиҳатлар унинг Қодирий муҳаббат билан чизган гўзал қиёфасини безаса безайдики, хиралаштирмайди. Юсуфбек ҳожи табиатан камгап, салобатли, босиқ одам. Шу боис оила аъзолари ҳам, ўз фикрларини унга тўғридан-тўғри айтишга ҳайиқадилар. Аммо Кумушнинг Тошкентга келиши масаласида биз уни тамомила бошқа – бир қадар айёр, жиндек сергап одам қиёфасида кўрамиз.

Портрет ва характер уйғунлигига хос иккинчи жиҳат қаҳрамонлар аро мулоқотларда, психологик мубоҳасалар жараёнида кўзга ташланади. Бу жараён романнинг илк фаслларидаёқ, ошиқ ва рақиб мулоқоти тарзида ишга тушади. Дейлик, оила масаласида баҳс кетган ўша карвонсаройдаги мулоқотда ошиқ-рақиб қиёфаси, характериға хос кўп жиҳатлар очиқ мулоқот, фикр ҳаракати ва психологик ҳолат уйғунлигида берилади.

“– Хотинға мувофиқ бўлиш ва бўлмасликни унча кераги йўқ, – деди Ҳомид эътироз қилиб, – хотинларға “эр” деган исмнинг ўзи кифоя... аммо жиян айткандек, хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас.

*Раҳмат кулиб Отабекка қаради. Отабек ҳам истеҳзоли табассум орасида Ҳомидга кўз қирини ташлади*¹ (таъкид бизники – У.Ж.).

Романдаги бу жиҳат, айниқса, “Зимнан адоват” фаслида универсал шаклда берилган. Бундаги ҳар бир сўз, ҳар бир ҳаракат нафақат икки кундаш томон вакилларининг зиддиятли муносабатларини, балки шу даврада ўтирган барча персонажлар ички ва ташқи қиёфаси, феъл-атворининг очилишида ҳам муҳим рол ўйнаган. Ушбу мулоқот жараёнида психологик ҳолатлар ҳаракати бир дақиқа бўлсин бўшашмайди. Бошдан-охир таранг ҳолатда тутиб турилади. Масалан, Марғилондан келган қудалар ҳурматиға қўй сўйиш саҳнасини олайлик:

“– Қассоб келганмикин?

– Боя келган эди. Ойимлардан фотиҳа олиб берсангиз, қўйни чиқариб берар эдим.

Ўзбек ойим қудачасиға қаради:

– Фотиҳа берасизми, қуда!

Офтоб ойим Моҳира ойимға қаради.

– Фотиҳа берингиз, ойи!

– Қўй сизға аталган, – деди Моҳира ойим. – Фотиҳани бериш сизнинг ҳаққингиз, биз бўлсақ фотиҳани кўп берганмиз...”²

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 11-бет.

² Қодирий А. Кўрсатилган манба. 378-бет.

Юзаки қараган ёки миллатнинг ички дунёсидан хабарсиз одам бу мулоқотда ғайриоддий ҳеч нарса сезмаслиги, уни уч аёл ўртасидаги оддий мулоқот, мулозамат деб тушуниши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, бу оддий бир мулоқотга ўхшайди. Яъни бор-йўғи Марғилондан келган меҳмонлар шарафига қўй сўйилмоқчи. Урф-одатга кўра, кимдир фотиҳа бериши лозим. Ўзбек ойим замонасининг олий табақа аёли сифатида бундай расм-русмларга қатъий амал қилади (бу жиҳат унинг меҳмон аёлларни маълум қоида асосида ўтқозишида ҳам кўринади). У аёллар салтанатининг ёзилмаган қонунларига кўра иш тутади. Меҳмонлар ичидан энг азизи ва ёши улуғини танлаб, (арзимаган бўлиб кўринадиган, аммо) шарафли бир ишни таклиф этади. Офтоб Ойим ҳам бу вазиятда фотиҳа бериш унинг ҳаққи эканини яхши билади. Аммо шунда ҳам рақиб томон етакчиси (онаси)га илтифот кўрсатади. Бундан мурод эса муроса-мадора. Қизи Кумушнинг манфаати. Моҳира ойим эса Офтоб ойимнинг илтифотига ундан ҳам ортиқроқ илтифот билан жавоб бераётганга ўхшаб кўринса ҳам, бу кутилмаган “келгинди” меҳмонларни зимдан узиб олади. “...биз бўлсақ фотиҳани кўп берганмиз...” дейиши билан ўзидаги ҳақдорлик ҳисси, кибр ва адоватни ошкор этади.

Мулоқот жараёнидаги бундай орифона тажохул ҳолати, айниқса, Ҳасанали ва Отабек муносабатларида мукамал шаклда кўринган. Романнинг “Марғилон ҳавоси ёқмади” деб номланган фаслида Ҳасанали, бир тажрибали инсон, хайрихоҳ бир ота сифатида Отабекни (ўз хўжасини!) синовдан ўтказади. Унинг ошиқлиги хусусида келган тахминларини тасдиқлаб олмоқчи бўлади. Унга томон “Марғилондан тез жўнамасақ мен ҳам ишдан чиқадиранган ўхшайман” тарзидаги сўзлар билан психологик ҳужум уюштиради. Натижа ўлароқ, Отабекни бу психологик мулоқотда бурчакка сиқишга эришади.

“Отабек қип-қизил қизариб гуноҳкорлардек ерга қараган эди. Ҳасаналининг юзига падарона тарахҳум туси кириб, кексаларга махсус оҳангдор товуш билан бекнинг устидаги оғир юкни ола бошлади:

– Айби йўқ, ўғлим, – деди, – муҳаббат жуда оз йигитларга муяссар бўладирған юрак жавҳаридир. Шунинг билан бирга кўб вақтлар кишига зарарлик ҳам бўлиб чиқади. Бинобарин куч сарф қилиб бўлса ҳам унитиш, кўб ўйламаслик керакдир”.¹

Хатто Ҳомиднинг югурдаги, садоқатли бир ити бўлган Содиқ ҳам кўп ўринларда ўзининг ақлли ҳаракатлари, закийлиги билан ўқувчини ҳайратга солади. Кумуш висоли йўлида қилган кўп манфурликлари амалга ошмаган Ҳомид Отабекнинг жонига қасд қилишни кўнглига тугади. Аммо бу ёвуз ниятини, хатто энг яқин маслақдоши бўлган, Содиққа айтишга ҳам қўрқади. Мана шу жойда Содиқ ўзидаги “ноёб фазилат”ни юзага чиқаради:

– Башарти сизга буюрадиган хизматим бу кунгача қилган ишларингиздан тамоман бошқа ва оғир бўлса-чи, – деди. Содиқ Ҳомиднинг мақсадиға тушунгандек бўлди ва ўйлаб турмай:

– Одам ўлдиришми? – деб сўради. Ҳомид Содиққа ишонмагани ҳолда бир дақиқа чамаси қараб турди, сўнгра теваригига аланглаб олғач, ҳазил тариқасида:

– Башарти, одам ўлдириш бўлса-чи? – деб сўради”.

– Бу кунгача иккитасини жойлаштирдим, учинчисига ўтсанима қилади? – деди Содиқ ва мағрур кулиб қўйди. Бу сўздан сўнг Ҳомид устидаги юкни отқандек нафас олди”.²

Шу ўринда романдаги портрет ва характерлар билан уйғун акс этиши лозим бўлган яна бир масала – қаҳрамонлар исми хусусида ҳам сўз юритиш зарурати бор. Чунки Европа, айниқса, рус романчилиги анъанасига кўра, қаҳрамоннинг исми унинг қиёфаси, характери ва ҳаракатлари билан уйғун бўлиши керак (бундай талаб шарқ дostonчилигида ҳам мавжуд). Гарчи, Қодирий ўз романини “ғарб романчилиги асосида”³ ёзганини айтган бўлса-да, юқорида ўрганилган бошқа

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 30–31-бетлар.

² Қодирий А. Кўрсатилган манба. 216–217-бетлар.

³ Қаранг: Ҳабибулла Қодирий “Ўткан кунлар” ҳақида // Қодирий А. Кўрсатилган манба. 456-бет.

масалаларда бўлгани каби исмлар масаласида ҳам ўша анъаналарга зид йўлдан боради. Албатта, бу Қодирий ўз қахрамонларига исм беришда уларнинг қиёфа ва характерларини эътиборга олмаган, дегани эмас. Дейлик, романдаги Отабек – юрт эгасини, Юсуфбек эса – иймони мукаммал гўзал инсонни, Кумуш – покизалик ва нафосатни, Алим – билимдон, олимни билдиради. Муаллиф бу образларни номлашда том маънода идеаллаштириш йўлидан борган. Аммо романдаги шарқ-ислом руҳида фикрлайдиган ўқувчида бир оз иштибоҳ туғдирадиган, айни пайтда, Европа романи анъаналарига зид бўлган жиҳат салбий қаҳрамонлар исми борасида юзага чиқади. Масалан, асардаги энг ёвуз одамнинг исми Ҳомид бўлиб, бу исм шарқ-ислом дунёсида Оллоҳга ҳамд айтувчи, деган маънони билдиради. Яна, бу сўз ҳамида ахлоқ деган тушунчани ҳам ёдга солади. Тасаввуфга оид манбаларда қайд этилишича, тариқат йўлидаги мурид комил инсонлик сари олиб боровчи маънавий саёҳати давомида замима ахлоқни тарк этиб, ҳамида ахлоққа юзланиши лозим. Содиқ эса тўғрисўзлик, садоқатлилик, ҳақ йўлига содиқлик каби фазилатларни англатади.

*Халил ўғли, ки Исмоилдур, эй Саъд,
Ани ёд этди Тангрим содиқул ваъд.*

Сўфи Оллоёр қаламига мансуб юқоридаги байтда Қуръони каримда Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғли Исмоил алайҳиссалом “содиқул ваъд” деб таърифлангани айтилмоқда. Қодирий яшаган “усули қадим ила ўқиган замондаги мактабларда ўқувчи болаларнинг ҳеч бири “Саботул ожизин” ўқимай қолмаган”и аниқ бўлса, демак, илм аҳли Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар билан ҳам жуда яхши таниш бўлган. Шундай экан, улар учун “содиқ” сўзи ва сифатининг моҳияти кундек равшан эди. Бундан ташқари, тўрт улуғ саҳобадан бири Абу Бакр (р.а.)нинг Муҳаммад алайҳиссалом томонларидан эътироф этилган Сиддиқ номи ҳам “содиқ” сўзи билан ўзакдош. Зайнаб исми эса Пайғамбаримиз (с.а.в.) иккита завжаларининг ва катта қизларининг исмлари эди. Қолаверса, У зот (с.а.в.)дан қиз болаларнинг исмини Зайнаб деб қўйишга тарғиб

қилинган ҳадислар бор. Ўзлари ҳам, ҳаётлик чоғларида, бир қанча аёлларнинг исмини Зайнабга ўзгартирганлар. Романда кўп манфур ишларни бажарадиган, шайтанат салтанатининг кўзи ва қулоғи бўлган Жаннат исмини эса изоҳлашга ҳам ҳожат йўқ.

Хўш, роман персонажлари билан боғлиқ бу муаммони қандай талқин этиш лозим? Исmlарга оид бу муаммо бизнинг сюжет, образлар системаси борасида илгари сурган қарашларимизга зид келмайдими? Ўз романига том маънода шарқона, миллий этикани сингдиришга эришган муаллиф айнан исmlар борасида хатога йўл қўйдими ёки у ҳам Фитрат, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор сингари ҳамкасblаридек даҳриёна муҳит, худосизлар сиёсати таъсирига тушганмиди?

Бизнингча, бу ерда масалани бу қадар чуқурлаштириш, йўқ жойдан муаммо қидириш, тирноқ остидан кир излашга ҳожат ҳам, имконият ҳам йўқ. Қодирий бу исmlарни онгли равишда танлаган. Салбий қаҳрамонларини номлаш асносида ўзига қадар роман тажрибасида кўрилмаган янги бир усулни, киноявий ономастика усулини ишлаб чиққан. Шу усул воситасида романда тасвир этилган тарихий замон, қолаверса, ўз даврида одамлар ботинида рўй бераётган руҳий-маънавий хаосни кўрсатишга уринган. Муаллиф бу билан инсоннинг зоҳири билан ички қиёфаси мос бўлган замонлар энди қайтмаслиги, иймон куфр билан, ростгўйлик ёлғон билан, адолат зулм билан қоришиб кетганлиги ҳақидаги фожиавий ҳулосани илгари сурган. Яъни Қодирий бу билан Ҳомид жамият ичра ҳомид бўлиб кўринаверса ҳам, аслида, унинг ботинида шайтон уя қурган, Содиқ Оллоҳ ва Унинг амрларига эмас, шайтанат дунёсига садоқат билан яшайди, жаннатлар эса жаҳаннам вакиллари қилган ишларни қиладилар, демоқчи бўлади. Қодирий Зайнаб образини антипатия билан тасвирламаган бўлса ҳам, унинг зидди бўлган Хушрўйни нафрат ва надомат билан тасвирлайди. Хушрўй ҳеч жиҳатдан бу исмга лойиқ эмас. Аксинча, унинг ичи ҳам, таши ҳам ўта хунук. Бу жиҳат Ўзбек ойим исмида ҳам кўринади. Биз бу образдан қанчалар фазилат қидирмайлик, уни ўзбек аёлининг тимсоли

дея олмаймиз. Шу маънода, “Ўткан кунлар”даги бундай исмлар, уни кўтариб юрган образлар ботину зоҳир (исм ва қиёфа) томонлама ўта мураккаб қилиб ишланганки, бу “Ўткан кунлар”нинг ўзига хослигини, бадий жиҳатдан пишиқ ва мураккаб бўлишини таъминлаган.

Умуман, романдаги портрет ва характер қаҳрамонлар фаолияти, улар ўртасидаги психологик мулоқотлар, фикр ҳаракати ва исмлар билан уйғунлашиб кетганки, бу роман бадииятининг янада ошиши, умрбоқийлик касб этишига хизмат қилган.

6. Романнинг хронотоп тизими

“Ўткан кунлар”даги энг муҳим ва роман дунёси учун янгилик бўлган жиҳатлардан яна бири романнинг хронотоп тизимидир. Биз ҳар қандай адабий жанр фазилатини, сюжети ва образлари моҳиятини бу назарий тушунчасиз тўла англай олмаймиз. Хронотоп сўзма-сўз таржимада макон-замон, деган маънони билдиради. Бадий асар дунёсида воқеликнинг макон-замон нуқтаи назаридан уйғун кечишини таъминлайди. Аммо у шунчаки техник макон-замон эмас. У ёзувчи томонидан жонлантирилган, асарнинг барча компонентлари билан уйғун ҳаракатга йўналтирилган муҳим, қолипловчи бадий феномендир. Ҳар қандай мукамаллик даъво қилдиган асарда ҳам хронотоп тизими ноқис бўлса, буни ўқувчи ҳис этади. Мукамал асар сифатида қабул қила олмайди. Қодирий романида эса мана шу тизим мукамал, айти пайтда, ўзига хос тарзда шакллантирилган.

Ўн уч йил ичида Туркистоннинг Тошкент ва Марғилон деб аталган икки йирик шаҳрида кечадиган “Ўткан кунлар” воқеалари кўплаб хронотоп шаклларини ўз ичига олади. Аммо биз, бу ўринда, ушбу романга оид энг муҳим хронотоп шаклларигагина тўхталамиз.

Муаллифнинг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг эслашича, бу романнинг ёзилишига Тошкентда бола-чақаси бўлиб, Андижондан ҳам уйланган бир чол, шаҳардан меҳмон бўлиб кел-

ган бувасининг дўсти туртки бўлган экан. “Меҳмоннинг ана шу соддагина тарихи менга чувалган ипнинг учини топиб, “Ўткан кунлар” романининг шаклини чизиб бергандай бўлди”, деган экан бу ҳақда Қодирий. Бу далилни эътиборга оладиган бўлсак, воқеа ва образларни ҳаёлида пишитиб, ёзиш кайфиятида юрган муаллифга фақат роман воқеалари кечадиган улкан хронотоп майдони етишмай тургани маълум бўлади. Ҳалиги меҳмон ҳаёти ҳақида эшитгач эса, воқеалар Тошкент ва Марғилон шаҳарларида кечишини мўлжаллаган, сўнгра шу мақсад йўлида материаллар йиғишга киришган. Натижа ўлароқ, асар қаҳрамонлари ҳаракатланадиган турли хронотоп шакллари майдонга келган.

Шу нуқтаи назардан қараганда, романдаги муҳим боғловчи хронотоп **йўл хронотопи**, дейишга ҳақлимиз. Роман жанридаги бу хронотоп шакли ҳақида М. Бахтин шундай ёзади: “Айнан йўлда (“катта йўлда”), ягона макон-замон нуқтасида, турли-туман одамларнинг – барча табақа, даража, эътиқод, миллат, ёш вакилларининг – макон-замон линиялари туташади. Бунда ижтимоий иерархия нормалари, манзил-макон кўламига кўра тамомила узоқ бўлган кишилар ҳам тасодифан учрашиши мумкин. Бунда ҳар қандай зиддиятлар чиқиши, турли тақдирларнинг чатишиб кетиши юз беради... Бу тугунлар боғланадиган ва ҳодисалар рўй берадиган нуқта. Бунда замон гўё маконга қуйилади ва унда йўл-ўзан ҳосил қилиб, оқа бошлайди. Йўлнинг бу қадар бой, “ҳаёт йўли”, “янги йўлга кириш”, “тарихий йўл” тарзида метафориклаштирилиши ҳам шундан...”¹

“Ўткан кунлар” романида ҳам қаҳрамонлар тақдир йўлини туташтирувчи восита бўлиб, шу “катта йўл” – Тошкент–Марғилон йўли хизмат қилади. Отабек тақдир тақозоси билан (савдогарлик унинг тақдир битган юмуши эди) Марғилонга келиб қолади. Шу жойда ёрни, рақиб ва дўстларини топади. Бахтин айтганидек, унинг йўли турли одамларнинг ҳаёт йўллари билан туташади. Аммо, Европа анъанавий романларидан фарқли равишда, “Ўткан кунлар” воқеалари айнан йўлда

¹ Бахтин М. *Кўрсатилган китоб.* – С.392.

содир бўлмайди. Бунда йўл, макон-замон маромини тутиб турадиган, абстракт умумлаштирувчи восита вазифасини бажаради, холос. Баъзи истисно ҳолатларни айтмаганда, романда йўлда кечадиган воқеалар тасвири йўқ ҳисоби. Бу йўлда қаҳрамонлар учрашмайди, топмайди ёки йўқотмайди. Бу йўл уларни муайян мақсад, макон-замон сари элтувчи магистрал вазифасинигина бажаради.

Шаҳар хронотопи. Романдаги шаҳар хронотопи ҳам, худди йўл хронотопи сингари абстракт моҳият касб этади. Романда Марғилон шаҳрига оид махсус тасвирни деярли учратмаймиз. Тошкент эса Ҳасаналининг “нажот истаб” келиши муносабати билан, асосан, уруш даҳшатини кўрсатиш (Комолон, Самарқанд дарвозалари, чақар, кўкча ариқларининг умумий стратегик тасвири тарзида), Ҳасанали ва Юсуфбек ҳожини учраштириш мақсадидагина мухтасар тасвирлаб ўтилади. Аммо бунинг ҳам том маънода шаҳар тасвири деб бўлмайди. Воқеан, асар қаҳрамонлари Тошкентдан Марғилонга, Марғилондан Тошкентга қараб, маълум мақсадлар билан йўлга чиқадиладар, ортга қайтадиладар. Сюжетда қаҳрамонларнинг у ёки бу маконга дахлдор эканлари айтилади, ҳатто бу уларнинг ҳаракатлари, мақсад-муддаолари, инсоний табиатларида ҳам акс этади. Аммо, шунга қарамасдан, биз бирор эпизоднинг конкрет Тошкент ёки Марғилон шаҳарлари сатҳи бўйлаб кечганини, қаҳрамонлар эса шу катта макон ичра унга мос замон оқими бўйлаб ҳаракатланганларини кўрмаймиз. Аксинча, роман сюжети, қаҳрамонлари тақдири билан боғлиқ барча ҳодисалар ўзининг хусусий замонига эга махсус маконларда кечадики, бу романнинг соф миллийлигини урғулаши билан бирга, унинг жаҳон романи хронотоп тизимига олиб кирган янгилигини ҳам кўрсатади. Айни пайтда, бу икки шаҳар хронотопида бегона бир шаҳарда ўз рақибларини мағлуб этиб, ёрни олиб келган “Алпомиш” эпоси хронотопи (Кўнғирот–Қалмоқ)нинг ҳам ғира-шира излари сезилиб туради.

Карвонсарой хронотопи. Романдаги бу хронотоп, том маънода, умумфалсафий моҳият касб этади. Метафорик-

лаштирилган карвонсарой шарқ-ўзбек адабиётида бир қўниб ўтиладиган дунёни англатади. Турди Фароғий сўзлари билан айтганда, бу дунё одамзод тин олиб, хотиржамлик топадиган манзил эмас (“Жойи осойиш эмас ҳеч кима бу кўҳна равоқ”). Бу карвонсаройга ҳар ким келиб кетиши мумкин. Худди шу жиҳати билан карвонсарой хронотопи Европа романларидаги йўл хронотопидан кўра улканроқ доирани қамраб олади, теранроқ мазмунни ифодалайди. “Ўткан кунлар”да бегона бир макондан келиб тушган ошиқни, илк бор, карвонсаройда учратишимиз ҳам тасодиф эмас. Она қорнидан тушибоқ шайтонга рўпара бўладиган чақалоқ сингари бизнинг қаҳрамонимиз ҳам айнан карвонсаройда ўз рақибини учратади. У билан боғлиқ энг муҳим ҳолат (одам наслининг давомийлиги учун муҳим восита) ҳам шу маконда маълум бўлади (“бек ошиқ”) ва айни муаммонинг назарий жиҳатдан ечими топилади (Ҳасанали худди шу жойда бир қарорга келади ва шу тариқа ошиқ-маъшуқа висолига чора топилади).

Романдаги энг муҳим воқеалар кечадиган, салмоқли битишувлар амалга ошадиган хронотоп **меҳмонхона хронотопидир**. Бу хронотоп шакли ўта фаол функция бажариши, соф миллий заминда қурилганлиги (яъни меҳмонхона-салон эмас, миллий, хонадон меҳмонхонаси бўлгани) билан, Қодирий ва унга яқин ёзувчилар асарлари негизида махсус ўрганилиши лозим. М. Бахтин Европа романчилигида ҳам бундай хронотоп бирлигини айтади: “Стендаль ва Бальзак романларида асар воқеалари бўйлаб ўтадиган тамомила янги локаллик – “меҳмонхона-салон” пайдо бўлди. Тўғри, улардан олдин ҳам, романда бу макон бор эди. Аммо фақат уларнинг романларидагина меҳмонхона турли макон-замон қаторлари кесишадиган жой сифатида тўла мазмун касб этди. Сюжет ва композиция нуқтаи назаридан бу ерда учрашувлар рўй беради, фитналар, саргузаштлар тугуни ҳосил бўлади, ечимлар юзага келади ва, ниҳоят, роман учун ўта муҳим бўлган характерлар, “ғоялар”, қаҳрамонона “эҳтирослар” очилади”.¹

¹ Бахтин М. Кўрсатилган китоб. – С.396.

Аммо Қодирийдаги меҳмонхона хронотопи моҳият эътибори билан М. Бахтин таъриф берган (гостиница, умум меҳмонхонаси) хронотопдан фарқланиб туриши билан бирга, “Ўткан кунлар” меҳмонхона умумхронотопи таркибида бир нечта тармоқларга бўлинади.

Аввало, “Ўткан кунлар”даги бу хронотопда фақат эркаклар ҳаракат қилади. Бунда кечадиган ҳодисаларда аёл, хотин, қиз ҳақида сўз юритилиши, уларнинг тақдирларида кескин бурилиш ясайдиган масалалар ҳал этилиши мумкин. Аммо ушбу жараёнларда аёл зотининг бевосита иштирок этиши мумкин эмас. Ислом этикаси нуқтаи назаридан бу хронотопга, ўзга жинс вакилларида, фақатгина хизматкор аёлгина мўралаши, кириб-чиқиши, гап пойлаши ва унда кечаётган воқеалардан “ичкари” – аёллар дунёсини воқиф этиши мумкин (Тўйбеканинг Отабек хусусида Офтоб ойим ва Кумушга берган маълумотларини эслаймиз). Бир сўз билан айтганда меҳмонхона, том маънода, эркаклар образи ҳаракатланадиган хронотоп майдонидир. Иккинчидан, “Ўткан кунлар”да келадиган ҳар бир меҳмонхонанинг ўз вазифаси бор. Бу вазифага кўра улар маиший, ижтимоий-сиёсий, диний-маърифий хронотоп майдонлари ўлароқ тармоқланади.

Масалан, романда бир неча бор келадиган Мирзакарим қутидор ва Зиё шоҳичи меҳмонхонаси, асосан, маиший масалалар ҳал этиладиган хронотоп вазифасини бажаради. Илк бор қутидор “киройи куявинг шундоғ бўлса”, деган хулосага ҳам шу жойда келади. Шу жойда Отабек ва Кумуш (ошиқ-маъшуқа) тақдири ҳал бўлади. Отабекнинг рақибларини енгиб, анчадан бери чигаллашиб келаётган муаммоларга ечим топгани ҳақидаги хабар ҳам қутидор меҳмонхонасига (уста Алим томонидан) етказилади. Шунга қарамасдан, бу хронотопни фақат маиший масалалар муҳокама қилинадиган жой десак, унинг қамров доирасига бир оз путур етказган бўламиз. Чунки бу ерда (Зиё шоҳичи меҳмонхонасида), гарчи ёзувчининг асосий мақсади Отабекдаги улуғворликни таъкидлаш бўлган эса-да, юксак миллий-ижтимоий масалалар ҳам ўртага ташланади. Энг муҳими, айнан шу хронотопда ошиқ билан

рақиб бир-бирини мутлоқ таниб олади. Шу жойдан уларнинг йўллари кескин ажралади.

“Мусулмонқул истибдодига хотима” деб номланган фасл воқеалари Тошкентдаги сиёсий шахслардан бири Муҳаммад Ражаб қўрбоши меҳмонхонаси хронотопида тасвирланади. Муаллиф Қўқон хонлиги деб номланган салтанатнинг нуфузли вақллари шу хронотоп доирасига йиғади. Бунда миллат ҳаётидаги энг қора нуқта бўлган ички низо, ўзбек ва қипчоқ деб аталувчи, аслида, бир миллат бўлган одамлар ўртасида бўлажак қирғин режаси пишитилади. Фожиавий бир дастур – фитна дастури тузиб чиқилади ва имзоланади.

Роман бадиий концепцияси олий даражага кўтарилган нуқталаридан бири Юсуфбек ҳожи меҳмонхонаси хронотопидир. Муаллиф айнан шу хронотопни миллий, маиший ва бошқа турмуш икир-чикирларидан узила оладиган, диний-маърифий, инсон ҳаётининг моҳияти хусусида сўз юритишга лойиқ деб топади. Бошқа бирор хронотопда қахрамонлар бу қадар улкан, самовий, умумбашарий мавзу мушоҳадаси мақомига кўтарила олмайдилар:

“– Эй ҳожи, – (дейди бу суҳбатда Юнус Охунд), – Жаноби пайғамбари Худо ҳадиси шарифларида айтадиларким, “Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳийм... “агар бир қавмнинг иши ноаҳл одамга топширилган бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёмати яқин бил, яъни ҳалокатига мунтазир бўл”...

– Соддақта, ё расулуллоҳ, – деди ҳожи ва ҳадисни такрорлади: – “Изо васада ал-амру ило ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата” – вой бўлсин биз бадбахтларнинг ҳолига, – деди...”¹ Айнан мана шу хронотопда муаллифнинг ҳам тарих, ҳам келажак учун муҳим маърифий, диний қарашларига доир кульминацион хулоса ўртага ташланган.

Романда меҳмонхона хронотопи билан параллел ҳаракатланадиган, баъзи ҳолларда унга ўз таъсирини ҳам ўткази оладиган яна бир хронотоп борки уни, Қодирийга кўра, **ичкари хронотопи** деб номлаш мумкин. Асардаги меҳмонхона хронотопига аёллар нақадар дахлсиз бўлса, бу хронотоп учун

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 382–383-бетлар.

эркаклар шу қадар бегона. Бунда ичкарининг соҳибалари аёллар яшайдилар, суҳбатлашадилар, меҳмонга борадилар, меҳмон кутадилар, урушадилар, ярашадилар, кулиб-йиғлайдилар. Аёллар салтанатидаги энг муҳим масалалардан тортиб, ғийбату фитналар, ҳасаду адоватларгача шу хронотопда содир бўлади. Асарда бунга мисоллар жуда кўп. Энг ёрқин мисоллар сифатида романнинг “Зимнан адоват”, “Кундаш – кундашдир”, “Эсини киргизди” фасллари кўрсатиш мумкин. Айни пайтда, мана шу хронотопда ошиқ-маъшуқа висоли амалга ошади, улар “кутилмаган бахт”га мушарраф бўладилар.

Чойхона хронотопи ҳам романда ўта муҳим ўрин тутати. Ўзининг қамров қўлами жиҳатидан бу хронотоп меҳмонхона хронотопидан қолишмайди. Муаллиф бу хронотоп зиммасига ҳам миллий турмушга оид салмоқли муаммоларни юклашга эришади. Отабекнинг дарди билан юрган Ҳасаналининг Зиё шоҳичи меҳмонхонаси томон солган йўли чойхона орқали ўтади ва у “тасодифан” баъзи номашруъ ишларга гувоҳ бўлади: “Дўконлар ёпиқ бўлса-да, чойхоналар очиқ, кишилар ўртага гулхан солиб, чойхоначининг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи “хон қизи” деб ҳам кўядилар. Хон сайлағучилар орасида ёш йигитлар бор бўлганидек, катта саллалик мулланамолар, етмиш ёшлиқ кексалар ҳам кўринадирлар...”¹ Чойхонада кечган иккинчи эпизодда ҳам ҳангоматалаблардан бири Қовоқ девонага бачча бўлиб беришни таклиф қилади.

“– Баччанг ким, баччанг? Онам мени баччалик учун туғмаган... Чойингдан бер-чойингдан!

– Онангиз сизни нима учун туққан?

– Хоннинг қўйини боқиш учун, қовоқларни белга тақиш учун; чойингдан бер-чи хўвари!” – деб жавоб беради унга девона². Жамиятдаги ахлоқий таназулни муаллиф шу тарзда кўрсатади. Бу билан ижтимоий-сиёсий мағлубиятларнинг улкан сабабларидан бири маънавий емирилиш эканинига урғу беради. Ҳақни таниган девоналар наздида бу оломон хон (хукмдор гуруҳлар)нинг қўйлари эканига ишора қилади.

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 45-бет.

² Қодирий А. Кўрсатилган манба. 183-бет.

Бундай миллий муаммоларнинг илдизи қаерда экани романдаги *қўрғон ва ўрда хронотопи*да ёритилади. Бу хронотопда Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек сингари сиёсий иерархия вақллари яшайдилар. Бунда адолатдан кўра зулм, тўғрилиқдан кўра мунофиқлик, ҳақиқатдан кўра фитна-фасод устунроқ. Бутун миллат ҳаётига доир ҳукмлар шу ерда ўқилади. Миллатнинг Отабекдек илғор вақллари шу ердан туриб, ўлимга ҳукм қилинади, Ўтаббой қушбегидек нисбатан адолатпарвар амалдорлари шу жойда банди этилади. Бу хронотопнинг тузилиши, декорацияси ҳам кишида ваҳима кўзғайди: “Даҳлиздан ичкарига қаралса, бир мунаққаш ва музайян зол, икки томонида хоннинг шоғовул бошилари, ясовул бошилари, дастурхончи ва офтобчилари, тунқатор ва парвоначилари, оталиқ ва меҳтарбошилари ва тағи аллақанча вазир-визаролари қатор тизилишиб ўлтурмакда эдилар. Золнинг учинчи даричасидан нариғи томон бир юпқа мунаққаш девор билан ажратилган бўлиб, ичкарига кириладиган эшиксиз бир йўл, бу йўл билан ҳалиги девор иккига ажралиб, ҳар бир бўлим деворининг ўртасида киши боши сиғарлиқ бир туйнук, бу туйнуклар ёнида қўлига ойболта ушлаган икки нафар жаллод қотиб турар эдилар”¹ Хон олдида арзга келган фуқаро мана шундай ваҳимали манзара ичидан ўтиши, фақат шундан сўнггина хон ва юзларидан заҳар томиб турган Мусулмонқулга йўлиқиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам хон ўрдасидаги бу декорация муаллиф томонидан турғун (ҳаракатсиз) замон хронотопида берилган.

Асардаги яна бир хронотоп *кўча хронотопи*дир. Бош қаҳрамон Отабек уста Алимни илк бор ўша машъум шомда, боши берк кўчада (метафорик жиҳатдан ошиқ йўлига банд солиниши) учратади. Айни пайтда, қаттол душмани Содиқ ҳам уни кўчада пойлайди. Зотан, Содиқ билан унинг хўжаси Ҳомид “кўча одамлари” (бу ибора бугун ҳам қоронғу, ғайриқонуний маъноларда ишлатилади). Кумушга томон барча йўллари кесилган Отабек Марғилон кўчалари бўйлаб телба-

¹ Қодирий А. Кўрсатилган манба. 135-бет.

вор санғиб юради. Ва, ниҳоят, уни руҳий таскин ва қутилиш манзили томон ҳам шу кўча олиб боради.

Аммо кўча хронотопи туташган бу манзил тамомила бошқа дунё. У **қабристон хронотопи** деб аталади. Бу хронотоп романнинг “Жонсўз бир хабар ва қўркунч бир кеч” деб номланган фаслида тасвирланган. Бошқа хронотоплардан фарқли равишда “Хўжа Маъоз” қабристони хронотопида мулоқотга ўрин берилмайди. Қаҳрамон бутун борлиқ-коинот, хусусан, Яратганнинг ўзи билан сўзсиз (монологик) мулоқотга киришади. Бунда, асосан, ойнинг ўн бешинчи кечаси (ой тўлган тунда), юз йиллик чакалакзорга айланган қабристон хронотопи тасвирланади. Табиатда юз берган бўрон, қабристон ичра кечаётган ваҳшат, турли товушлар, ингроқлар, дарахтлар, қушлар, дўмпайган қабрлар уйғун бир симфонияни ташкил этароқ, қаҳрамон руҳиятида кечаётган хаотик вазиятни ифодалайди. Қаҳрамон қабристонда кўрган девона эса, бизга ўзининг анжуман ичра хилватларидан тин олаётган Қовоқ девонани эслатади. У ўзининг ғайриоддий қиёфаси билан қабристондаги даҳшатни оширганидек, қаҳрамон маърифий хулосасининг чўққиси ҳам бўлиб кўринади. Айни пайтда, бир бутун роман контексти, умумхронотопида ушбу қабристон тасвирига психологик, метафорик вазифа юкланган бўлса-да, уни тасвирлаган муаллифнинг бевосита реал воқеликка таянгани сезилиб туради (Ёзувчининг ўғли Ҳ. Қодирий ўз хотираларида бунга далил бўларлик маълумотларни келтирган).

Роман хронотопларидан яна бири **остона хронотопи**-дир. М. Бахтинга кўра: “Бу хронотоп баъзан учрашув мотиви билан ҳам келади. Аммо унинг асосий вазифаси и н қ и р о з ва барбод бўлган турмуш моҳиятини кўрсатишдир. “Остона” сўзининг ўзиёқ (реал моҳиятига кўра), маъно жиҳатидан, метафорик моҳият касб этади. Барбод бўлган турмуш, инқироз, ўзгарувчан қарор (ёки беқарорлик, остона ҳатлашдан кўрқиш) тушунчалари билан эш келади”.¹ Бу хронотоп шакли “Ўткан кунлар”нинг бир жойида берилади ва,

¹ Бахтин М. Кўрсатилган китоб. – С.397.

ҳақиқатан ҳам, М. Бахтин айтганидек, қаҳрамон ҳаётидаги инқироз палласини акс эттиради. Айни хронотоп воқеалари шарқ-ислом дунёсида энг мудҳиш соат ҳисобланадиган (бунга пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан ҳадис бор) шом вақтига тўғри келади. Шу нуқтада Отабекнинг саодатли турмушига нуқта қўйилади. Орзу-умидлари кесилади. Шу лаҳзадан эътиборан Отабек ё бошқа одам (турмуш зарбаларини кўрмаган бир оқсуяк ўспириндан, ҳақиқий эркак – алп) га айланиши ёки ҳаёт саҳнасини буткул тарк этиши лозим эди. Инчунин, қаҳрамон эпосдаги алп сингари, курашларда тобланади, қайтадан янги одам бўлиб туғилади, ёрни юртига олиб кетиб, ўзининг қонуний мақомини тиклайди.

Нихоят, биз тўхталмоқчи бўлган сўнгги муҳим хронотоп шакли **лаҳм – ғор хронотопи**дир. Бу хронотоп ҳам ўзининг қадим, халқона асосларига эга. Унинг бир учи универсал макон тасаввуридаги “ер ости” дунёсини эслатса, миллий асоси жиҳатидан “Алпомиш” эпосидаги туткунлик чоҳига бориб тақалади. Отабек ўз келажаги (маъшуқаси) томон чоҳ қазитган рақибларини ўзлари қазган чоҳ-қабрларига жойлайди. Ёвузликни ўлдиради. Айни пайтда, рақиблари ортидан моҳиятида она қорни метафораси ётадиган чоҳга тушиб, қайта туғилади. Маъшуқа билан янги ҳаёт бошлайди.

Албатта, “Ўткан кунлар”даги хронотоп шакллари шулар билан чекланмайди. Улардаги замоннинг, асосан, намоз вақтлари билан берилиши, бутун роман замони шом ва жаноза азонлари ичида кечиши,¹ роман сюжетидаги лаҳзага тенг, жадаллаштирилган, секинлаштирилган, турғун хронотоплар, шунингдек, “ариқ бўйи”, “чимилдиқ”, “тўй”, “қиз базми”, “зиёфат” сингари махсус хронотоплар бу масалани алоҳида ўрганишни талаб этади. Қолаверса, биз тадқиқ этишга жазм қилган хронотопларнинг ҳар бири кенг кўламли, махсус ёндашувга муҳтожки, буларнинг барчаси Қодирий бадиият дунёсининг ўта улканлигидан далолат беради.

¹ Шу ўринда, филология фанлари доктори Баҳодир Каримовнинг айни масалалар талқинига оид баъзи уринишларини қайд этиш лозим (У.Ж.).

7. Романнинг тили

“Ўткан кунлар” романининг тили ва услубини атрофлича ўрганиш учун, албатта, махсус тадқиқотлар олиб бориш лозим. Бу роман тили, биринчи навбатда, тарихийлиги, қолаверса, лексик-семантик структураси, матн психологияси, бадиий нутқ ва унинг шакллари, оҳангдорлик, белги-аломатлар системаси нуқтаи назаридан ўрганилгандагина аниқ мақсадга яқинлашиш мумкин. Аммо, бу иш доирасида асар тилини чуқур ва атрофлича ўрганиш кўзда тутилмаганидек, бунга имконият ҳам йўқ. Шунинг учун, бу ўринда, биз роман тилининг шаклланишига доир умумий масалаларга тўхталамиз, холос.

Қодирий романи ёзилган XX асрнинг илк чорагида наинки бадиий наср тили, ҳатто замонавий адабий тилнинг ўзи ҳам шаклланмаган эди. Ҳар бир ижодкор бу муаммони ўзича ҳал этишга уринар, натижада ягона бадиий тил нормалари хусусида ўйлашнинг ҳам имкони йўқ эди. Қодирий даврида бадиий ижод билан шуғулланган етакчи носирлар, драматурглар, шоирлар асарлари тилини кузатсак, бунга тўла амин бўламиз. 20-йилларда Фитрат, Чўлпон ва бошқа ижодкорлар асарлари хусусида қатор чиқишлар қилган мунаққид Вадуд Маҳмуд уларнинг бирортаси ягона тил нормасига амал қилмаслигини, асарларида шева элементлари жуда кўплигини надомат билан қайд этади.

“Ўткан кунлар” тили мана шундай мураккаб вазиятда майдонга келган. Бунда, бизнингча, муаллиф олдида бир йўла иккита муаммони ҳал этиш вазифаси қўндаланг турарди. Биринчидан, Қодирий ҳамма тушунадиган бадиий тил нормаларини шакллантириши, бунинг учун эса, ўзигача бўлган мумтоз наср тили ва халқ тили билан ўз давридаги стандарт туркий тилини синтезлаши лозим бўларди. Иккинчидан, “Ўткан кунлар” тарихий роман бўлгани учун, унда тарихий тил элементларини ҳам мувофиқ даражада қўллаш зарурати бор эди.

Иккиланмасдан айтиш мумкинки, Қодирий ҳар икки ма-

салани ҳам ижобий ҳал эта олди. Янги бадиий наср тили, хусусан, роман тилини ишлаб чиқди. “Ўткан кунлар” тили на халқ насри (халқ китоблари, халқ қисса ва ҳикоялари) тили, на классик наср (Навоий, Бобур, Огаҳий насри) тили, на замонавий курама бадиий (Беҳбудий, Фитрат, Ҳамза, Авлоний, Чўлпон) тилга ўхшайди. Шунга кўра, Қодирий ўзигача бўлган барча бадиий, публицистик ва ижтимоий тил элементларини саралаб, синтезлаб, тамомила янги наср тилини ишлаб чиқди, дейиш мумкин. Қолаверса, янги наср тилини романдек мураккаб жанр талабларига, роман концепциясига бўйинсундирди. Умуман тарихий, моҳиятан замонавий бўлган “Ўткан кунлар” романини жанрга хос авангард ва кўптилли тафаккур негизида шакллантира олди. Натижада нафақат ўз даври ўқувчиси, балки бугунги ўқувчи ҳам бемалол тушуна оладиган универсал бадиий тилни намоён этди. Айни пайтда, “Ўткан кунлар” тили оммабоп роман тилигина эмас, янги классик наср тили ҳам эди.

Дарҳақиқат, “Ўткан кунлар” тарихий, айни пайтда, талош палласи (турли мақсад ва характердаги инқилоблар) кечаётган мураккаб бир замон қиёфасини чизишга қаратилган роман эди. Бу шундай бир замон эдики, унда на эътиқод, на дунёқараш, на тил жиҳатидан муайян тўхтам бор эди. Қодирий мана шундай мураккабликларни ҳисобга олиб, асар тилини муаллиф тилидан ташқари тўртта ижтимоий гуруҳ тили ўлароқ тармоқлади.

Романда яққол ажралиб турадиган тил тармоғи – бу, юксак идеаллар юкланган, дунёқарашда собит ўзбек аристократияси тилидир. Мисол тариқасида, романдаги Юсуфбек ҳожи, Отабек, Нормуҳаммад кушбеги, Ўтапбой кушбеги, Юнус Муҳаммад охундлар тилини келтиришимиз мумкин. Уларнинг тилида диний ва миллий жиҳатдан улуғвор мақсадлар, олий идеаллар акс этади. Улар турмушнинг майда икир-чикирлари хусусида деярли сўзламайдилар. Бу тармоқ тилидаги ифода шакли ҳам, ифода воситалари ҳам бошқа тармоқларга нисбатан чуқур, нозик ишланган. Жумла тузилишидаги салмоқдор ритм изчиллиги қатъий тутиб турилган.

Иккинчи тармоқ вакиллари тилини, шартли равишда, ижтимоий-сиёсий иерархия тили, деб номлаш мумкин. Бу гуруҳга Худоёрхон, Мусулмонқул, Азизбек, Муҳаммаднийёз қушбеги, Қосим мингбоши, Қамбар шарбатдор, Каримқул понсодлар тили киради. Бу гуруҳ тилида сохта дабдаба, сунъий улуғворлик, сиёсатчига хос ёлғон ва иккиюзламачилик, зулм ва дағаллик қоришиб кетган. Бу гуруҳ тилига хос индивидуаллик, айниқса, романнинг “Бир ғариби бечора”, “Мусулмонқул истибдодига хотима” номли фаслларида, ҳатто уларда келтирилган мактубларда ҳам яққол кўринади.

Учинчи тармоқ тилини маиший тил деб номлаш мақсадга мувофиқ. Чунки бу гуруҳ тилида, асосан, маиший ҳаётга оид сўзлар, турмуш икир-чикирларини акс эттирувчи жумлалар етакчилик қилади. Бу гуруҳга Ўзбек ойим, Кумуш, Офтоб ойим, Хушрўй, Зайнаб, Ҳасанали, Зиё шоҳичи ва Раҳматлар тилини киритиш мумкин. Бу гуруҳ томонидан ёзилган, ўқилган мактублар тили ҳам юқорида айтилган сиёсий мактублар тилидан ўзининг ҳаётийлиги, соддалиги ва самимийлиги билан ажралиб туради.

Тўртинчи тармоққа Ҳомид, Содик, Жаннат, Мутал сингарилар тили киради. Бу тилни кўча (ёки шайтанат) тили деб аташ мумкин. Бу қаҳрамонлар ўз фикрларини қисқа-қисқа жумлаларда ифодалайдилар. Бадий безаксиз, ҳикмат ва мақолларсиз, чапанича сўкинчлар, таҳдид ва даъват руҳидаги гапларни гапирадилар.

Хуллас, роман тили борасида қайд этилган жиҳатлар бир томондан роман тарихийлигини таъмин этган бўлса, бошқа жиҳатдан қаҳрамонлар индивидуаллигини ва табиатини ёритилишида муҳим рол ўйнаган.

“ХАМСА” ВА “ЎТКАН КУНЛАР”

Ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида тарихий поэтиканинг муҳим бир муаммоси – бадий анъанавийлик назарий жиҳатдан етарли даражада ўрганилган, дея олмаймиз. Бу, биринчи навбатда, роман тафаккури, эпик сюжет, эпик тасвир ва эпик образлар генезиси муаммосига тегишли. М. Бахтин “Романда замон ва хронотоп шакллари” номли тадқиқотида замонавий Европа романининг шакл ва мундарижавий асослари тарихий жиҳатдан жанрий канонлашувгача бўлган давр (синкретизм даври, хусусан, эпос), канонлашув механизми ишга тушган давр (синтетизм даври, қисса типига илк романлар, қадим юнон романи), тўла кононизациялашган давр (Рабле романчилиги ва ундан кейинги давр) билан бевосита боғлиқлигини илмий тадқиқ этди ва шу асосда роман назариясининг асосий принципларини ишлаб чиқди. Ўз хулосаларида олим роман жанрининг муайян миллий адабиётлар доирасига кириб келиши турли маданиятлар, жонли нутқ ва адабий тиллар тўқнашуви билан боғлиқлигини таъкидласа-да, бу жараённинг, асосан, муайян поэтик анъаналарга таянишига урғу беради. Ҳар қандай поэтик анъаналарнинг бош бўғинини эса миллий адабиётлар генезиси ташкил этади.

Замонавий адабиётимиз тарихида роман жанри у қадар катта хронологик қамровга даъво қила олмайди. Абдулла Қодирий романи ёзилган санадан бери ҳали юз йил ҳам ўтгани йўқ. Қолбуки, адабиёт тарихида юз йил унчалик катта давр дегани эмас. 2500 йилдан ортиқ даврни қамраб олган Европа романи хронологик қамрови олдида бу ўта мўъжаз ўлчов. Аммо шуни ёдда тутиш лозимки, Европа романининг Рабле романигача бўлган даври М. Бахтин ишлаб чиққан роман назарияси мезонларига нисбий маънодагина мос тушади. Чунки М. Бахтин томонидан “авантюр”, “маиший-авантюр”, “биографик”, “рицар” романлари тарзида назарий тасниф этилган насрий ижод шакллари нари борса биздаги халқ китоблари, ёзма мумтоз қиссаларга тўғри келади. Бундан Европа ро-

манининг чин маънодаги ибтидоси Рабле раманчилигидан бошланган эди, деган хулоса чиқариш мумкин.

“Таргантюа ва Пантагрюэл” романининг биринчи китоби XVI асрнинг 30-йиллари (1533 йил)да нашр этилганини эътиборга олсак, унинг Навоий “Хамса”сидан роппа-роса ярим аср кейин дунёга келгани маълум бўлади. Бироқ бу билан ўзбек ва Европа романчилигини генезис жиҳатидан қиёсий ўрганиш масаласини кўтармоқчи эмасмиз. Зотан, генезис муаммоси ўта кўламдор ёндашувни талаб этадики, уни бир-икки тадқиқот доирасида ҳал этиш мумкин эмас. Ушбу мақоладан кўзланган мақсад эса биринчи ўзбек романининг Навоий “Хамса”си билан боғланадиган айрим нуқталари хусусида тўхталиш, яъни улкан муаммонинг дебочаси хусусида сўз юритишдир.

Тўғри, роман назарияси билан шуғулланган санокли тадқиқотчиларимиз ишларида мазкур жанр генезисини эпослар, дoston туркумлари, халқ насри, ҳатто хамсачилик анъаналари билан боғлашга уринишлар бор. Аммо уларнинг аксариятида умумий қайдлар ёки умумкомпозицион муқоясалар билан чекланилганига гувоҳ бўламиз. Айни пайтда, биринчи ўзбек романини Европа, рус ва замонавий Шарқ насри анъаналарига нисбатлашга мойиллик кучлироқ экани сезилади. Биз адабий таъсирнинг бу томонини инкор этиш фикридан йироқмиз. Аммо ҳар қандай миллий адабиётшунослик муайян жанр генезиси хусусида сўз юритар экан, унинг илдизларини, аввало, туб манбалардан излаши тўғри бўлади, деб ўйлаймиз. Биринчи ўзбек романининг туб манбалари эса ўзбек халқ эпоси ва мумтоз адабиётимиздир.

Алишер Навоий “Хамса”сини миллий эпик тафаккур генезиси юзасидан кузатиш шуни кўрсатадики, бу асар кейинги давр ўзбек насригина эмас, умумтуркий, умумшарқ адабиёти тақомилига ҳам салмоқли таъсир кўрсатган. Изчил анъаналар негизида яшаган XVI–XIX асрлар ўзбек адабиётини бир четга қўйиб турганимизда ҳам, жадид адабиётидан бошлаб, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Миртемирларгача Навоий ижодидан етарлича таъсирланганла-

ри, буюк мутафаккир анъаналарини турли даражада истифода этганлари маълум бўлади. Биринчи ўзбек романида эса бу анъана ўзига хос тарзда акс этган.

“Ўткан кунлар” романи бадиий структурасининг “илк сюжет” асосига қурилгани, роман образлар системаси асосида “ошиқ-маъшуқа-рақиб” учлиги туриши ҳақида олдинги тадқиқотларимиздан бирида етарлича тўхталдик. Абдулла Қодирий романи бу жиҳатдан Навоий “Хамса”си дostonлари билан тўла аналогияга эга. Романдаги бош қаҳрамон хронологи – ошиқ ўз маъшуқасини “ўзга диёр” хронологипда топиши, “илк учрашув”нинг сув воситасида содир бўлиши, бир кўришда севиб қолиш, бу йўлдаги курашлар, тадбирлар, асарнинг ўлим билан яқунланиши – “Фарҳод ва Ширин”даги эпизодларни эслатиши тасодиф эмас. Навоий дostonидаги ойна деталининг “Ўткан кунлар”га келиб сувга, Арман диёрининг Марғилонга, дев, Аҳриманларнинг Ҳамид ва Содиққа алмашуви, ошиқ тадбирларининг эса эзотерик қатламдан детектив мантиқ қатламига кўчиши, ўлим эпизодининг реал рақиблар зиммасига юкланиши роман табиати ва давр ўқувчиларининг рецептив эҳтиёжлари билан боғлиқ. Қолаверса, ошиқ-маъшуқани фожиага олиб келган фитна эпизодларининг “висол” (ошиқ-маъшуқанинг қовушуви) мотивидан кейин содир бўлиши, қанчадан-қанча синовларни мардона енгиб ўтган ошиқ, садоқатли маъшуқанинг гўё “осонгина” (Фаҳод ва Шириннинг ҳийла, Отабек ва Кумушнинг заҳар воситасида) ҳалок бўлиши ҳам “Хамса” ва биринчи роман аналогиясига далил бўлади. Бизнингча, муаммо таҳлилий аспектда чуқур тадқиқ этиладиган бўлса, бу икки асар ўртасида сюжет, образ тизими ва бадиий-концептуал анъанавийлик мавжудлигини исботлаш қийин эмас.

Айни пайтда, романдаги маъшуқа образи – Кумушдаги кўпгина сифатлар Ширин, Лайлини эслатиши том маънода аналогик моҳиятга эга. “Хамса”нинг мажозий қатлами нуқтаи назаридан қараганда ҳам Ширин ва Лайли ниҳоятда сулув. Уларни кўрган ошиқ бундай гўзалликка дош бера олмайди. Ихтиёрсиз равишда хушини йўқотиб қўяди. “Ўткан кунлар”-

нинг “Кутилмаган бахт” боби хотимасида эса шундай тасвирга дуч келамиз: “Отабек дўкондорнинг кўрсатишича кутидорнинг ташқарисиға кирди. Шу вақт тасодуфан нима юмуш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгувчи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасиға келиб тўхтаган чингилин йигитка беихтиёр қараб қолди. *Ихтиёрий эмас, ғайри ихтиёрий иккиси ҳам бир-бирисидан бир мунча вақт кўз ололмадилар...* Кўб кутди, аср намозини қазо қилиб куч билан қутидор уйидан чиқди...” (таъкид бизники – У.Ж. А. Қодирий. Ўткан кунлар. – Т., 2011. – Б.72–73). Ушбу тасвирда, очиқ айтилмаган бўлса-да, айнан ҳушдан айрилиш, ўзни йўқотиш ҳақида гап кетяпти. Курсивга олинган жумладаги “ғайри ихтиёрий” ибораси буни тасдиқлайди. Устига-устак “ихтиёри”ни йўқотган Отабек шу аснода аср намозини қазо қилади. Ҳолбуки, эътиқодда том, солим иймон эгаси бўлган Отабекнинг аср намозини қазо қилиши ақлга сиғмайдиган ҳолат. Бу эса намознинг қазо қилинишига доир ахборотнинг ёзувчи томонидан “арик бўйи” эпизодига аниқ бадий мақсад билан киритилганидан далолат беради. Зотан, ислом этикасиға кўра, фақат телбаларгина намоз борасида маълум “имтиёз”га эгалар.

Шундан сўнг Отабек ҳам, Кумуш ҳам дардига чалиниб, тунни алаҳлаб ўтказадилар. Отабекдаги ҳолат Ҳасанали нигоҳи орқали тасвирланади. Отабекка нисбатан “маънавий ота” рутбасида турадиган Ҳасанали бу дардга аниқ ташхис қўяди: ишқ дарди (“Бек ошиқ”)! “Лайли ва Мажнун”да эса ошиқ маъшуқани кўриш нари турсин, ундан келаётган ифори туйибок ҳушидан ажрайди. Маъшуқа ҳам ростмана касалга чалинади.

*Лайли демай, ул бути паризод,
Бир ориза бирла эрди ношод.
Табъида қуёш киби ҳарорат,
Айшиға солиб эди марорат...*

(Навоий. МАТ, XX томлик. IX том. – Б.69). Навоий бемор Лайли ҳолатини тасвирлаган иқтибос-шеърнинг содда ва мухтасар мазмуни шундай: Сулувлиқда тенги йўқ паризод – Лайлининг “бир ориза” – мавҳум бир касалликдан таъби хира. Қаттиқ

иситма фараҳли турмуши (“айши”)га “марорат” (ғам-ғусса) солган эди. “Ўткан кунлар” да ҳам маъшуқа тасвирланган илк эпизод унинг қандайдир “ориза” билан “ношод” ўтирганини англатади. Аммо дард маъшуқа хуснини оширса оширганки, асло камитмаган: “Туриб ўлтургач бошини бир силкитди-да, ижирғаниб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиған соч толалари ўраб олиб жонсўз бир суратка киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи – Кумушбиби” (33-бет). Матндан келиб чиқиладаган бўлса, ҳар икки маъшуқанинг сулувлиқда танҳолиги ғайриоддий эпитет билан берилгани маълум бўлади: Навоийда паризод, Қодирийда малак. Лайли ҳам, Кумуш ҳам бир дард билан оғриганлар. Оғриқ манбаи зоҳиран мавҳум, моҳиятан аниқ – ишқ дарди.

Романдаги хронологик тартибга кўра, шу воқеадан сўнг “бош оғриғи, кўз тиниши” каби “оғриғлардан” шикоят қилиб юрган Кумуш ариқ бўйига боради: “Унинг кўзлари мулоийм-ғина сув устига оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвош-ғина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисиға етканда гўёки, унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг сеҳрига мусаҳҳар бўлган каби тағи бир каттароқ доирада айлангач, оҳистағина кўприк остиға оқиб кетар эди... қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...” (35–36-бетлар). “Сабъаи сайёр” достонининг XXIV боби-га илова қилинган “Меҳр ва Суҳайл” ҳикоятида эса маъшуқа денгиз сафарига отланади. Сафар олдидаги маъшуқа жамоли ва бу сулув нигоҳи тушган денгиз ҳолатини Навоий шундай тасвирлайди:

*Юзига меҳр банду оти Меҳр,
Уйрулуб меҳридек бошида сипеҳр.
Баҳрға ноз ила чу кўз солибон,
Дема кўлок, баҳр кўзғолибон...
Бир кун истаб тенгиз тафарружани,
Ел хироми-ю сув тамаввужани...*

(Навоий. МАТ, XX томлик. X том. – Б.279. Таъкид бизники – УЖ.). Курсивга олинган байтлар таркибида келган “баҳр”, “тенгиз” сўзлари сувни, “кўлок”, “тамаввуж”, “қўзғолмоқ”, “ел хироми” сўзлари эса сувда юз берган ўзгариш – дафъатан тўлқинланиш, денгиз тўфонини англатади. Бошқа мисралар мазмунидан маълум бўляптики, Навоий сувдаги бундай фавқулудда ҳолатнинг рўй беришига сабаб қилиб, Меҳрнинг гўзаллиги, нигоҳи ва кўнглидаги ишқни кўрсатмоқда. Бу, албатта, оригинал бадийи кашфиёт. Айни пайтда, аниқ илмий асосга ҳам эга. Кейинги ўн беш – йигирма йиллар орасида Япон олими Емото Масаро сувнинг табиий яратиклар ичидаги энг фаол модда эканини, у инсондаги ҳар қандай сўз, фикр, ҳиссиёт, хаёлга, мазмун-моҳиятига кўра, “муносабат” билдиришини илмий асослади. Ушбу кашфиётларига бутун дунёни ишонтирди. Навоий ва Қодирий асарларидаги сувнинг жунбушга келиш эпизоди мана шундай ҳиссий (ишқ ва ошиқ соғинчи), психосоматик (ёрни кўришга бўлган кучли ботиний истак), антропологик (маъшуқанинг ниҳоятда гўзал қилиб яратилгани), хусусан, аниқ илмий заминга таянади. Навоийни улкан бир муҳаббат билан мутолаа қилган, кўнглига сингдирган Абдулла Қодирий ўз романидаги идеал қаҳрамонни тасвирлашда “Сабъаи сайёр”дан келтирилган эпизодни қайта жонлантирган бўлиши эҳтимол эмас, айни ҳақиқатдир.

Абдулла Қодирий “арик бўйи” эпизодидан кейин “Қизлар мажлиси”ни тасвирлайди. Бу мажлисга ғамдан ҳориб кириб келган Кумушни Марғилоннинг энг сари қизлари билан бадийи муқояса қилади: “Агар биз шу кезде заршунослик учун энг шимарсак, яъни гулни гулдан ажратадурган бўлсак бояғидек эсанкираб, мутараддид қолмаймиз, чунки Кумушбиби *лолалар ичидаги бир гул ва ё юзулар орасидаги тўлган ой эди*” (63–64-бетлар. Таъкид бизники – УЖ.). Қодирийнинг маъшуқани тенгсиз сулувлар фонида тасвирлаш усули “Лайли ва Мажнун”даги Лайли ва канизлар тасвири билан юз фоиз аналогияга эга десак, хато бўлмайди.

*Юз гирдида иқди гавҳар андоқ –
 Ким, ой ила бўлғай ахтар андоқ...
 Ҳусн ичра аёғидин боши ҳўб,
 Бошдин аёғиға тегру маҳбуб...
 Кенида неча канизи ҳамқад,
 Борча гул рўю арғувон хад...*

(73-бет. Таъкид бизники – У.Ж.). Яъни бу байтлар ҳам “Канизлари даврасида келаётган Лайли лолалар орасида танҳо гул, юлдузлар қуршовидаги тўлин ой эди”, деган маънони англатади.

“Ўткан кунлар”даги сюжет тартибига кўра “Қизлар мажлиси”дан кейин ошиқ ўз маъшуқаси висолига етишади. Роман муаллифи машҳур “Сиз ўшамми?” диалог-фрагментига қадар ариқ бўйидаги “илк учрашув” эпизодини яширади. “Кутилмаган бахт” бўлимидаги мана шу сўроқ сирнинг очилиши учун ибора-детал вазифасини ўтайди. Севишганлар “кутилмаган бахт”га эришадилар. “Сабъаи сайёр” достонининг “Муқбил ва Мудбир” ҳикоятида ҳам ошиқ-маъшуканинг висол лаҳзалари кутилмаган бахт билан бошланади... “Сандали симё”да юз берган рўё (видение) хронотопида шоҳ қизига ғойибона ошиқ бўлиб қолган Муқбил тақдир тақазоси билан маъшуқа юртига бориб қолади. Муқбилнинг иймони, тўғрисўзлигидан таъсирланган шоҳ уни вазир мансабига кўтаради. Устига-устак “фарзандликқа қабул” қилади: ўзига куёв қилмоқчи бўлади. Рўёда кўрган сулув ишқида беҳуд Муқбил шоҳ илтифотиға эътироз билдиради. Шоҳ эса бундай эътирозларни қабул қилмайди: *Боқмайин шоҳ эътирозиға ҳам/ Қўймай ани ўз ихтиёриға ҳам/ Харж этиб маҳзан ошқору нуҳуфт/ Қурратул-айнин айлади анга жуфт...* (331-бет). Тўй-томоша қилиб, кўзининг оқу қораси – ёлғиз қизини Муқбилга никоҳлаб беради. Келинни гўшангада кўргунига қадар бу никоҳдан норози бўлган, азбаройи шоҳнинг илтифотидан ҳаё қилгани боис никоҳ ақдини тузган Муқбил ҳам, Муқбилни тушида севиб қолган шоҳ қизи ҳам асл ҳақиқатни лаҳза ичида англайдилар. Ошиқ-Муқбил “Сандали симё”да кўрган рўёда учратгани

маъшуқани, маъшуқа эса ошиқни танийди. Ошиқ-маъшуқа кутилмаган бахтга эришадилар. Висол шавқидан ором топадилар: *Топти маҳваш висоли бирлан ком...* (332-бет). Навоий Муқбил сюжет чизигидаги сирни маъшуқа тилидан очади: *“Анда вола эдинг мисолимға/ Мунда еткурди Ҳақ висолимға...”* (Тушда тимсолимни кўриб ошиқ бўлган эдинг. Энди Ҳақ сени висолимга етказди. 333-бет), дея якунлайди маъшуқа ўзини жинлар шоҳи севиб қолгани ҳақидаги сирли қиссани. “Ўткан кунлар”да ушбу сир эпизоди муаллиф тилидан баён этилади: “Кумушбибининг юқорида “Сиз ўшами!” деб сўраши шунга биноан бўлиб, аммо унга масаланинг англашилмай қолиши ва чин бахтнинг билъакс кутиб олиниши қизиқ эди” (73-бет).

Юқорида қиёсий ўрганилган барча эпизодлар “Ўткан кунлар”нинг биринчи бўлимига тегишли. “Хамса” ва “Ўткан кунлар” структурал усулда қиёсий тадқиқ этиладиган бўлса, романнинг кейинги икки бўлимида ҳам қатор типологик нуқталар мавжуд. Аммо мақоланинг характери, ҳажми буларнинг барчасига тўхталиш имконини бермайди. Шунга кўра, бу ўринда романнинг иккинчи бўлимига кирган бир эпизод таҳлили билан сўзни мухтасар қиламиз.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг XXIII бобида Аҳриман боғи тасвири келади. Бу азим боғ зулмат ичида ястаниб ётади. Ундаги ҳар дарахтнинг боши зимистон фалакка туташиб кетган. Куйган дарахтлар коваги “шаётинға олочуқ”, яъни шайтонлар уяси. Сувининг садоси “шайтон можароси”ни эслатади. Боғ саҳнида ётган ҳар бир тош “кесик бош”га, қуриган шохлар “дев шоҳи”га, шамолининг гувлаши “нарра дев” (девининг эркаги) наърасига ўхшайди, булутлар (“саҳоб”) бу ерга келган мусофир ҳолига зор йиғлайди (154–156-бетлар). “Ўткан кунлар”нинг иккинчи бўлимида ҳам худди шундай бир зулмат туни тасвири бор. Ёрдан умиди кесилган Отабек Марғилондаги “Хўжа Маъоз” қабристонига тунайди. “Ел кучайгандан кучайиб борар ва шу нусбатда мазор ичи ҳам яна бир қат қўркунч ҳолга кирар эди, ел кетма-кет бўқура, бунга чидай олмаган шох-шаббалар қарс-қурс синар, кекса оғочлар ғийқ-ғийқ этиб ёлбориш товши чиқарар эдилар...” (265-бет).

“Хўжа Маъоз” хронотопидан келтирилган кичик бир парчанинг ўзиёқ ушбу тасвир билан Аҳримон боғи тасвири аро талайгина деталлар, ҳолатлар, психологик вазиятлар аналогиясига шохидлик беради. Аммо бу масаланинг фақат эпик тасвир билан боғлиқ томони. Масаланинг иккинчи жиҳати бадиий-концептуал типологияда намоён бўлади. Концептуал жиҳатдан “Фарҳод ва Ширин”даги Аҳриман боғи ер ости дунёсининг рамзи. “Хожа Маъоз” хронотопига ҳам “Ўткан кунлар” муаллифи шундай вазифа юклаган. Ҳар икки қаҳрамон зулмат хронотопи воситасида самовий идеал – ёр висолига боғланадилар. Ўзларини тўла англайдилар. Шундан кейин Фарҳод Суқрот ғорига йўл топади. “Масжид минорасидан руҳоният ёғдириб (янграган – УЖ.) мунглиқ азон товши”дан ҳушига келган Отабек учун ҳам шу воқеадан сўнг Кумуш висоли сари “эшик” очилади.

Тақдим этилган қиёсий таҳлиллар бизни шундай хулосага олиб келади: биринчидан, мумтоз миллий адабиётимизнинг зукко билимдони бўлган Абдулла Қодирий Алишер Навоий “Хамса”сини беш мустақил дostonдан иборат бир мажмуа сифатида эмас, бирбутун бадиий система деб тушунган, ўзбек романчилиги анъанасига худди шу тарзда олиб кирган; иккинчидан, Навоийга хос сюжет, образ, бадиий тасвир хусусиятларини ўз романига максимал даражада сингдирган; учинчидан, “Ўткан кунлар” романи бадиий-концептуал асосларини ўзига замондош замонавий Шарқ ёки Европа адабиётидан эмас, бевосита миллий адабиётимиздан, хусусан, Навоий “Хамса”сидан келиб чиқиб белгилаган.

“ЎТКАН КУНЛАР”ДАГИ МАКТУБЛАР ҲАҚИДА

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи ўзининг маърифий табиати, умуминсоний кўлами, миллий дард билан қорилгани, самимий ишқ достони экани билангина эмас, юксак бадиияти, жанр канонларини янгилагани, сюжети, образлари, композицион ўзига хослиги жиҳатидан ҳам мукамалликка даъво қиладиган асардир. Романнинг такрорланмас бадиий бутунликка айланишида, бошқа бадиий компонентлар қаторида, ундаги мактубларнинг ҳам алоҳида ўрни бор.

Романда жами ўн еттита мактуб келади ва бу мактубларнинг ҳар бири роман дунёсида ўз қонуний ўрни, аниқ бадиий вазифасига эга. Айтиш мумкинки, роман таркибидаги бирор мактуб чиқариб ташланса, унинг барча бадиий компонентларига футур етади. Роман иморати дарз кетади, қулайди. Композицион тузилиши, сюжет чизиқлари, образлараро мантиқий муносабат, характерлар, асарда муттасил алмашишиб турувчи бадиий пафослар тизими, ритмик мувозанат, деталлар, эпизодлар, борингки, романнинг ипидан игнасиғача унда берилган мактублар билан бадиий мантиқ ва структур жиҳатдан қил ўтмас даражада маташтириб ташланган.

Ўзбек адабиёти тарихида мактуб (нома) жанрида ёзилган асарлар, шеърий мактублар, мактуб-шеърлар учрайди. Шунингдек, фольклор асарлари, мумтоз хамсачилик ва дostonчиликдан эътиборан мактуб “асар ичида асар” ўларoқ умумматн ҳаракатининг муҳим узви бўлиб келади. Миллий адабиётимиз ва Шарқ мумтоз бадииятини мукамал билган, “сув қилиб ичиб олган” Абдулла Қодирий ўз мактубларини шу анъаналар неғизида шакллантирганига шубҳа йўқ. Айниқса, Навоий “Хамса”сидаги мактублар унга поэтик асос ва илҳом манбаи бўлиб хизмат қилгани шубҳасиз. Айни пайтда, “Ўткан кунлар”даги мактублар Қодирий истеъдоди ва маҳоратини яққол намоён этадиган бадиий далиллардир.

Роман матнидан ўрин олган мактубларни бир нуқтага жамлаганимизда тақрибан қуйидаги тасниф майдонга келади: а) ошиқ – маъшуқа – рақиб мактублари; б) дўст мактуби; в) ижтимоий-сиёсий мазмундаги мактублар; г) ота мактуби.

Тасниф қилинган бўлимларнинг баъзилари бир нечта, баъзилари бир мактубдан ташкил топган. Ҳар бир тасниф ичида роман воқеаларига кучли таъсир кўрсатган, қаҳрамонлар бадий тақдирининг ўзгаришига хизмат қиладиган, роман сюжетига бурилиш ясайдиган мактублар бор. “Ўткан кунлар” да келган мактубларни роман композициясининг ажралмас қисми сифатида ўрганиш, уларнинг анъанавий асослари, ички структурал жиҳатлари, маънавий, психологик хоссалари ҳақида сўз юритиш, махсус, кенг қўламли тадқиқотларни талаб этади. Шундай илмий-назарий, этик-эстетик талаблардан келиб чиқиб, ушбу мақолада фақат иккита мактуб ҳақида сўз юритиш билан чекланамиз.

Биринчи мактуб Юсуфбек ҳожининг ўғлига мактуби. Ушбу мактуб роман структурасида муҳим вазифа бажаради. Мактуб роман композициясининг муҳим устуни бўлиши билан бирга, асар ичидаги мустақил асар десак, хато бўлмайди.

Юсуфбек ҳожи мактуби Отабек ва унинг Марғилондаги ҳаёти тафсилотларидан кейин “Тошканд устида қонлиқ булутлар” деган мустақил бўлим сифатида келади. Бўлим сарлавҳаси ҳам шу мактуб ичидан олинган. Муаллиф шу тариқа муҳаббат можаролари билан банд ўқувчини романнинг асос-концепциясига, ундаги диний, умуминсоний, миллий, маънавий-маърифий муаммолар ичига олиб киради. Ушбу мактуб билан танишиб чиққан ўқувчи туйқус ҳушёр тортади. Муҳаббатнинг романтик дунёсидан ҳаётнинг шафқатсиз курашлардан иборат реал дунёга тушиб қолади. Зотан, мактубнинг мазмуни, бадий шакли, ҳатто ҳажми ҳам шундай йирик вазифани бажаришга йўналтирилган.

Мактуб “Ҳувалбори”¹ дея бошланади. Бу бошланма бир қарашда ислом муҳити ва унда истиқомат қиладиган оқсу-

¹ Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Ўзбеклар турмушидан тарихий рўмон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. 40-бет.

як қатламнинг анъанавий мактуб услубига хос кириш сўзга ўхшайди. Шу боис наинки ўқувчи, ҳатто тадқиқотчиларнинг ҳам эътиборидан четда қолади. Романнинг биз фойдаланаётган наشريда ушбу бошланма-сўзга “ул Тангри, ул Яратувчи” тарзида изоҳ берилган.

Аммо шуни таъкидлаш ўринлики, навоийлар анъанаси йўлида тили чиққан, тарбияланган, ёзувчига айланган Абдулла Қодирий асарларида бирор сўз шунчаки ё ноўрин ишлатилмайди. Унинг асарларида анъаналар янгиланади, шу асар ўзанига солинади ва шу асар учун хизмат қилади.

Хўш, унда муаллиф роман ичидаги биринчи мактубни нега айнан шу сўз билан бошлади?

Ислоҳ қилинган араб ёзувида сидирға кичик ҳарфлар билан ёзилган бу сўз аслида “Ҳувалбори” “У, яъни Оллоҳ таоло Бориъдир” деган маънони беради. Бу ўринда Ҳува дейилганда Оллоҳ, Бориъ дейилганда Оллоҳнинг битта сифати назарда тутилади. Оллоҳнинг Бориъ сифати “Асмаъ ул-хусна (Оллоҳнинг гўзал исмлари)”га оид манбаларда шундай таъриф-тавсиф қилинади: “Ал-Бориъ – ижод қилувчи, пайдо этувчи. Ҳар нимаки, йўқликдан борликка чиқар экан, у андозаланади, ўлчаб меъёрланади. Сўнгра уни борликқа чиқариш йўллари ижод қилиниб, белгиланиб, вужудга келтириб, пайдо қилинади. Чунончи, Оллоҳ таоло ўз каломида хабар беради: “*Ер ундириб-ўстирган нарсалардан, (одамларнинг) ўзларидан ва яна улар билмайдиган нарсалардан иборат барча жуфтларни яратган (Оллоҳ ҳар қандай айбу нуқсондан) покдир*” (Ёсин, 36).

Худойи таоло ижодининг боши-охири йўқ. Одам ҳар қанча билмасин, яна билолмагани боқийдир. Худойи таоло янгидан янги нарсаларни ижод этиб, пайдо қилувчидир. Бундан банданинг насибаси шуки, банда ҳар қанча илмли олим бўлса ҳам шуни унутмасинки, билгани билмаганига нисбатан ҳеч нарса эмас. Ҳар бир нарсани орзу қилиб, унинг амалга оширилишини Худодан тилаши керак. Ҳеч бир нарсани мен тўлиқ билдим деб ишонмаслиги, ўзига ва ўз тадбирига мағрур бўлмаслиги лозим. Ахлоққа таъсири шуки, банда ўзини ёмон ниятлардан ва маъсиятлардан сақлаши шарт. Шундагина

унинг қалбига яхши ниятлар ва нажот йўллари Оллоҳ таоло томонидан келади, дунё ва охира¹т озуқасини захира қилади, манмансирашлик йўқолади”¹.

Албатта, Оллоҳнинг Бориъ сифати (исми)га бандага хос таъриф тавсиф заифлик қилади. Уни тўла шарҳлаш, тавсиф қилиш мумкин эмас. Аммо мана шу умумий ва мухтасар шарҳдан маълум бўляптики, ал-Бориъ Оллоҳнинг ижодкорлик сифатини билдиради. Бу ижоднинг боши ҳам, охири ҳам йўқлигига далолат қилади. Исломий ахлоқ эгаси бундан банда ўтмишда ва бугун рўй берган, келажакда бўладиган ишларни билишдан ожизлиги, шу боис кибрга берилмаслиги, Оллоҳнинг қудрати олдида ўзининг ҳеч нима эканини англаши лозимки, шунда унинг учун нажот йўллари очилади. Инсон комил ахлоққа эришади. Бу шарҳ мазмунини ҳазрат Яссавийнинг “Туфроқ бўлғил, олам сени босиб ўтсун”, деган ҳикматлари билан ҳамоҳанг.

Романдаги Юсуфбек ҳожи образида Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан бошлаб, барча саҳобалар, азиз-авлиёлар ахлоқидан улуш бор. Худди шу нуқтаи назардан романдаги илк мактубнинг “Ҳу – ал-Бориъ” деб бошланишида чуқур мазмун, қўламдор бадиий концепция мужассам. Ҳазрат Яссавийнинг:

*Антал Ҳодий, Антал Ҳодий зикрин айтсам,
Ҳодий бўлсанг эди, йўлдан ростқа қайтсам,
Ҳу зикрини тилга олиб наъра тортсам,
Қўлум тутуб йўлга солғил, антал Ҳодий...²*

дейилган тўртлигида келатган Ҳу – У билан Юсуфбек ҳожининг У Бориъдир жумласидаги Ҳу ягона илдизга эга. Юсуфбек ҳожи ўз мактубида Тошкент ва унинг аҳолиси ўртасида бўлаётган номашруъ ишлар ҳақида сўзлар, ўғлини улардан огоҳ бўлишга чорлар экан, бошдан охир Оллоҳнинг Бориъ-

¹ Абдулазиз Ғолиб Марғилоний. *Оллоҳ таолонинг тўқсон тўққиз исмларининг шарҳи*. – Марғило, 1970. 14-бет.

² Аҳмад Яссавий. *Ҳикматлар*. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги АСН, 1991. 245-бет.

лигини, бандасининг эса такаббурликка мойил, ижод этишда ожиз-нотавон, ўз нажотининг қай тарзда келишидан ғофиллигига ишора қилади. Бўлаётган фожия воқеалар хусусида сўзлаб, ўғлини бўлажак хавфлардан огоҳлантиради. Буларнинг барчаси Юсуфбек ҳожининг ўзини тупроққа тенг олиб, нажотни Бория зотдангина кутадиган комил шахслигини кўрсатади.

Шу билан бирга, бундай бошланма айни мактубнинг кейинчалик Отабек ўз рақиби Ҳомид томонидан чақув қилиниб, дор остига элтилганда ножот бўлишига мантиқай жиҳатдан мос тушишига олиб келади. Зотан, чақув амалга ошиб, Ҳасанали томонидан воқеадан хабардор қилинган Юсуфбек ҳожи тадбирга ожизлигини ҳис этган, нажотни Бория зот – Оллоҳдан тилаган эди: “Ул ўғлининг кутилиши йўлида ҳир бир мулоҳаза кўчасига кириб чиқмоқда, аммо ҳар бирисидан ҳам бўш ва умидсиз қайтмоқда эди. Энг сўнг ўғлига ҳужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан ақли ожиз қолди, мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг – *“Парвардигоро, кексайган кунларимда доғини кўрсатма”*, деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди”¹ (таъкид бизники – У.Ж.).

Хат умумий ҳол сўраш, билдиришдан кейин шундай давом эттирилади: “Бизнинг Тошканддан аҳвол сўрасанг, балки Марғилонга ҳам эшитилгандир, мунда Азизбек қандоғдир бир кучка таяниб Қўқонга исён этди. Хазина ҳисобини олиш учун келган девон бекларини ўлдириб, ўрда дарбозасига осди...”² Фақат юзаки қарашдагина бу хабар отанинг ўғилга бераётган маълумоти, нари борса Қўқон хонлиги доирасидаги кичик сиёсий воқеа тафсилоти бўлиб туюлиши мумкин. Моҳиятан эса ушбу жумлалар, унинг таркибидан келган сўз ва иборалар айни замон-маконда рўй бераётган улкан диний, миллий, маънавий ҳалокат ибтидосидан далолат беради. Хатда айтилишича, Тошкент ҳокими Азизбек “қандоғдир бир кучка таяниб” исён кўтарган. Мусулмон ноиб мусулмон ҳукмдорга қарши чиққан. Ўз хўжаси (Худоёрхон)нинг юборган

¹ Абдулла Қодирий. *Кўрсатилган асар. 106-бет.*

² Шу манба. 40-бет.

қонуний вакиллари ни осиб ўлдирган. Кўринадикки, бу ерда фақат салтанат қонунчилиги эмас, Яратганнинг барҳақ Низомига қарши борилган. Азизбек бир йўла икки қатъий қонунни, Оллоҳнинг фарзини бузган: мусулмон ҳукмдорга қарши исён кўтарган, унга бўйинсунишдан атайин бош тортган; гуноҳсиз мусулмонни ўлдирган. Қуръони каримда кимда-ким бегуноҳ бир мусулмонни ўлдирса, бутун инсониятни ўлдирибди, мазмунидаги қаттиқ огоҳлантириш келади. Азизбек шуларнинг ҳаммасини билатуриб, манфур жиноятга қўл уради. Хўш, у Юсуфбек ҳожи айтганидек қандай “куч”га таянади? Албатта, Яратганни инкор этиб, иблисона кучлар сафига ўтади, иблисга тобе бўлади, таянади. Шу дақиқадан эътиборан шайтанат саланатининг фуқаросига айланади. Бундай улкан гуноҳлари устига яна икки оғир гуноҳга ҳам қўл уради. Яъни ўз гуноҳини иблисона тадбир билан кучлантирмоқчи бўлади. Қўл остидаги содда фуқаро – Тошкент аҳолиси олдида ваъз айтиб, ўз ишининг тўғрилигига уларни ҳам ишонтиради. Ўзининг номашруъ йўлига эргаштиради. Айни пайтда, салтанат ичида уруш оловининг ёқилишига, яна кўплаб бегуноҳ одамларнинг қирилишига сабаб бўлади. Чунки хатда айтилганидек, “*бунга қарши Қўқон ҳам тинч турмайди*”¹. Воқеан, иблиси лаъын ҳам ўз Нажоткорига исён этиб, Унинг марҳаматидан умидсизлантирилганидан сўнг, фақат ақл ва тадбирга муҳтож бўлиб қолган эди. Шунинг учун ҳам Фитрат қаламига мансуб “Шайтоннинг Тангрига исёни” асари қаҳрамони “Раҳбарим – фан, пайғамбарим – билимдир, Ишонганим – сўзим била тилимдир...” деган сўзларни айтган эди. Азизбекнинг бу иши миллий бирдамликни издан чиқаради, мусулмонларнинг маънан тубанлашуви, юртнинг сўнг даражада қашшоқлашувига олиб келади. Оқибат Отабекдек комил ўғлонлар бу юртда бахт-саодат топиш ўрнига бахтсизликка учрайдилар: дор остига олиб бориладилар, севган ёрларидан жудо этиладилар, яқинлари томонидан ҳайдаладилар.

Романнинг кейинги барча фожиавий ўринлари, кульминацион вазиятлари мана шу мактуб воқеалари билан узвий

¹ *Шу манба. 40-бет.*

боғлиқ. Айни маънода, Юсуфбек ҳожининг мактуби романдаги очувчи мактубдир. Шу мактуб ва унинг бошида келадиган асос жумласиз “Ўткан кунлар” романи мақсад-моҳияти, бадий ўзига хослигини англаш мумкин эмас. Шу билан бирга, романда яна бир мактуб борки, у “Ўткан кунлар” бадий концепцияси ва Абдулла Қодирий насрий ижодининг кейинги босқичлари учун универсал аҳамиятига эга. Бу Қўқон хонлигининг чекка ҳудудларидан бири – Авлиёотадан амирлашкар Қаноатшонинг Юсуфбек ҳожига ёзган мактубидир.

Ҳижрий 1277 йилнинг кузларида келган бу мактуб атиги уч жумладан иборат: *“Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшунда эди. Олмаота устидаги ўрус билан тўқуниш-мамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонларча урушиб шахид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим”¹.*

Мактуб маъно ва тузилиши жиҳатидан ахборот характериға эга. Аммо хатдаги трагик пафос, ҳиссий таъсир кучи унга роман воқелиги ва илк мактубда илгари сурилган универсал бадий концепцияни хулосалаш, қиссадан ҳисса чиқариш ҳуқуқини беради.

Мактубда тилга олинган йигитларнинг бири Отабек, иккинчиси уста Алим. Романнинг бошқа ўринларида индивидуал бадий вазифа бажарган бу икки образ роман сўнгига келиб, универсал кўламга кўтарилади. Ҳар икки исм ўз хусусий маъноси, образлик функциясини тарк этади. Мажозий маъно касб этароқ, умуммиллий, умумбашарий моҳиятга эврилади. Отабек ислом ва исломий салтанат эгасига, яъни юрт ҳукмдорига, Алим эса иймон, ақл-идрок тимсолига айланади. Мактубдаги хабарга кўра, жамият ўзининг Отабеги – йўлбошчиси, иймони, ақл-идрокидан жудо бўлади. Салтанат, халқ эгасиз, ақл-идроксиз қолади. Оқибат бу улкан жамият, бутун бошли миллат, халқ душман оёғи остида топталиш, дину диёнаати, эрку ғурурининг поймол бўлишигача бориб етади.

Қодирий бу ҳаққоний хулосасини “Меҳробдан чаён”, “Калвак Махзумнинг хотира дафтаридан”, “Тошпўлат тажанг нима

¹ Шу манба. 453-бет.

дейдир?”, “Обид кетмон” каби асарларида изчил давом эттирди. Агар “Меҳробдан чаён” қаҳрамони Анвар нажот тилаб душман қўли остидаги Тошкент оstonасига юкиниб борган бўлса, Калвак Махзум билан Тошпўлат тажанг ўз замонасининг нохуш ўйинларидан, Обид кетмон советча колхозлаштириш сиёсатидан азият чекадилар. Фақат азият чекадилар, холос. Дардларининг илдизи қаерда, гап нимада эканини англай олмайдилар, муаммо тугуни қаршисида ожиз қоладилар. Воқеан, Юсуфбек ҳожи мактубида битган ўша азизбеклар ўйинидан кейин иймон оғирдан-оғир жароҳатланган, миллат футуридан кетган, отабеку алимлар қўмилган, ўзбек ойимлар “қора кийиб таъзия очган” эдилар...

Хуллас, “Ўткан кунлар”даги – “очувчи” ва “хулосаловчи” деб номлаганимиз – икки мактуб самимият ва чин юракдан ўқиган ўқувчини мана шундай ғамгин, ибратомуз хулосага олиб келади.

ЎЗБЕК ОЙИМ НЕГА “ОҒМА”?

“Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдиқ”,¹ бас, “Ўткан кунлар” каби дурдона асарларимизни янада теранроқ ўрганишга, янгича талқин этишга “Ўзимизда мажбурият ҳис этамиз”. Зотан, “Ўткан кунлар” – ўзи бир дунё. Ундаги образлар эса дунё ичидаги дунё қадар мураккаб ва серқирра. Ҳар бирининг ўз ҳаёти, зоҳирий ва ботиний қиёфаси, ўз саодати, фожиаси бор. Абдулла Қодирий “чала думбул табиатлик” дея таъриф берган Ўзбек ойим шундай образлардан бири.

Бадийий образ табиати бирёқлама талқинларни кўтармайди. Турли аспектларда ёндашувни талаб этади. Баногоҳ, Ўзбек ойим ҳақида гапирганимизда, орзу-ҳаваси йўлида севишганлар умрини хазон қилган калтабинроқ бир аёлни тасаввур этамиз. Қодирийнинг унга берган ҳазиломуз таърифи фикримизни янада қатъийлаштиради. Шу зайл, бу образ устидан ҳукм ўқиб қўя қоламиз. Аслида эса, Қодирий поэтик оламига олиб кирувчи битта эшикни ўз қўлимиз билан беркитиб қўйганимизни сезмаймиз. Ҳолбуки, Ўзбек ойимсиз “Ўткан кунлар” дунёси кемтик бўлиб қолади.

Романдаги асосий образлар табиатан оқсуяк – аристократлардир. Ушбу жиҳатни эътиборга олмасдан туриб, образлар моҳиятини тўла англаш мумкин эмас. Немис файласуфи Фридрих Ницше бир тадқиқотида “Аристократлик нима?” деган саволга шундай жавоб беради: “Ҳақиқий аристократ ўзини мавжуд ижтимоий муҳитнинг ҳаракатлантирувчи кучи деб эмас, балки мазмун-моҳияти, олий ҳақиқати, деб ҳисоблайди”. Албатта, файласуфнинг бу фикри Шарқ аристократияси одобларига тўла мувофиқ келмаса-да, Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим кутидор, Отабек, Кумушлар табиатига хос баъзи жиҳатларни ифодалайди. Уларнинг муомала одобларидаги ўта нозиклик, руҳиятлари ва дунёқарашларидаги аслик,

¹ Барча иқтибослар “Ўткан кунлар” (– Т.: Шарқ, 1995) романидан олинди. (Барча таъкидлар бизники – У.Ж.)

ҳаёт фалсафаларидаги ўзига хослик Шарқ аристократиясининг юксак намунаси десак, адашмаймиз. Инчунин, Ўзбек ойим ҳам бундай сифатлардан мустасно эмас.

Муаллиф Юсуфбек хожи, Отабек, Кумуш каби образлар талқинига жиддий ёндашгани ҳолда, Ўзбек ойим образига нисбатан комик талқин усулини қўллайди. Бу билан ўқувчида маълум муносабат уйғотишни назарда тутати. Масалан, Қуйидаги биргина жумлада Ўзбек ойимга хос икки жиҳат яққол акс этади: “Ўзбек ойим унча-мунча тўю азаларга “кавшим кўчада қолган эмас”, деб бормас эди”. Гап таркибидаги “унча-мунча” сўзи ташийдиган маънони “ковуш” сўзи янада кучайтириб беради. Оммавий нутқ руҳиятига кўра, кўчада қолиш ибораси инсонга нисбатан қўлланилади, хор бўлган, борарга бошпанаси йўқ ҳақир кимсани англатади. Юқоридаги жумлада ижтимоий функция бажарувчи (инсон) ўрнига механик функция бажарувчи (ковуш)нинг қўйилиши муаллиф мақсадини тўла ифодалаган. Яъни муаллифнинг “Ўзбек ойим унча-мунча тўю азаларга бормас эди”, деган ахборот-гапига қаҳрамон тилидан “кавшим кўчада қолган эмас” иборасининг қўйилиши натижасида образ табиатидаги оқсуяклик сифати яққол кўринган. Образ табиатидаги комик қирра ҳам айнан шу – “кавшим кўчада қолган эмас” ибораси билан боғлиқ. Агар Ўзбек ойим фикрини “улар менинг тенгим эмас” шаклида ифода этганида у билан ўқувчи ўртасида драматик вазият юзага келар эди. Фикрнинг айна ибора воситасида ифода этилиши эса ўқувчига Ўзбек ойимга нисбатан нафрат эмас, комик туйғу уйғотади.

Шунингдек, қаҳрамон табиатига хос учинчи сифат – аудитория руҳини нозик англаш ва уларга психологик таъсир ўтказиш қобилиятини намоён этади.

Рус назариётчиси М. Бахтин Достоевский романларидаги образлар хусусида “уларнинг ҳар бири “идеолог”дир, деган хулосага келади. Буни полифоник романнинг муҳим шарти сифатида кўрсатади. Биз “Ўткан кунлар” романидан полифония излаш фикридан йироқмиз. Аммо Қодирийнинг ушбу

монофоник романидан келиб чиқиб айтамизки, ҳар қандай мукамал бадий образ табиатан психолог бўлиши лозим. Айни сифат “Ўткан кунлар”даги бошқа образларда бўлгани сингари Ўзбек ойимда ҳам мавжуд.

Ўзбек ойимдаги бу сифат турли вазиятларда турли шаклларда намоён бўлади. Аввало, Ўзбек ойим доимий қўллаб юрадиган “кавшим кўчада қолган эмас” ибораси аёллар жамияти ичида самарали психологик функция бажаради. Қодирийнинг эътирофича, айнан **“Шунинг учун хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим иштироки билан ўтказиб олсалар, ўзларини шаҳарнинг энг бахтли хотинларидан”** санайдилар. Иккинчидан, Ўзбек ойим мулоқот жараёнида ўзининг аёллар муҳитидаги мавқеини янада оширади. Хусусан, ўзидан юқорироқ даражада бўлган “ўрда хонимлари” юборган аравани куттиради. Бунинг тафсилотларини, сал ошириб, бошқа хотинларга етказди: **“Кеча ўрда бек ойимдан менга арава келган экан, феълим айниб турган эди, бормай аравани бўш қайтардим... Бо худо, ўрда бекаси бўлса ўзига”,** дер эди. Иккинчи вақтда: **“Ўткан кун ўрдага борган эдим, хонимлар ётиб қоласиз деб қўймадилар, ноилож бир кеча ётиб келдим”,** деб сўз орасига қистириб кетар эди. Бу сўзларни эшиткувчи хотинлар ўзларининг қандоғ бир эътимодлиғ хотиннинг суҳбатига ноил бўлганларини ўйлаб, Ўзбек ойимнинг эҳтиромини тагин ҳам кучайтирар эдилар”.

Ўзбек ойимнинг оила аъзоларига. Жумладан ўғли Отабекка муносабати ҳам тамомила ўзига хос.

Биз биламизки, оналарнинг исботсиз қабул қилинадиган бир сифатлари бор. Бу – оналик инстинкти. Она ва фарзанд муносабатида мудом шу туйғу ғолиб келади. Яъни оналар фарзанд гуноҳини ҳар қандай вазиятда бўлмасин кечирадилар. Аслида, уларнинг буюкликлари ҳам, заифликлари ҳам шунда намоён бўлади.

Отабек Ўзбек ойимнинг яккаю ёлғиз ўғли. Ўзбек ойим уни оқ ювиб, оқ тараган, еру кўкка ишонмай катта қилган. Шу маънода, Ўзбек ойимнинг ўғлига бўлган меҳри ва эҳтиёжи-

ни таъриф этиш ортиқча. Воқеан, Юсуфбек ҳожи ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Аммо бекнинг Марғилондан уйланиш воқеасини уларнинг ҳар иккиси ўзича қабул қилишадди: “Юсуфбек ҳожи бекнинг уйланишини ҳам оддий гаплар каби эшитиб ўтқарган”, бўлса, Ўзбек ойим бу воқеадан кейин: **“Энди менга мундоқ ўғил керак эмас, оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим... Энди Тошкандга келмасин ул ўзбошимча бетиюк!”** деб бақириб-чақириб, йиғлаб-сихтаб, дарду хасратини бошига кийиб олди”. Бу воқеа Ўзбек ойимга қаттиқ таъсир қилди. Шу сабаб у бир йиллар ёлғиз ўғлининг бетига қарамасликка ўзида куч топа олди. Аниқроғи, унинг табиатидаги қайсарлик оналик меҳри устидан ғолиб келди. Юзаки қараганда, бу жўн бир қайсарликка ўхшаб туюлиши мумкин. Аммо она қалби, унинг фарзандига бўлган беқиёс меҳрини тасаввуримизга сиғдира олсаккина, масалани тугал англаймиз.

Ўзбек ойимнинг марғилонлик “сихрчи” келин билан олиб борган пинҳона курашлари ўқувчига яхши маълум. Унинг норизолиги алал-оқибат Отабекнинг мажбуран, суймагани Зайнабга уйланиши билан якун топганини ҳам биламиз. Бу воқеадан сўнг орадан анча сувлар оқиб ўтади. Отабек мислсиз руҳий изтиробларга, айрилиқ азобларига гирифтор бўлади. Ўлим билан юзма-юз келади. Рақибларини мағлуб ҳам этади. Ниҳоят, барча англашилмовчиликлар, гина-кудуратлар унутилиб, Кумушбиби ота-онаси “рафоқотида” Тошкентга келадиган саодатли кунлар ҳам яқинлашади. Ушбу вазиятда: **“Отабек Кумуш айтқандек кундаш, яъни Зайнабдан унча қўрқмаса ҳам, аммо дарднинг энг давосизи бўлган онаси тўғрисида юраги титради”**.

Романнинг вазият ўта таранглашган шу ўринда “Ўзбек ойим оғма – Зайнабнинг дарди” сарлавҳали кичик бир фасл келади. Шу фаслда Ўзбек ойим тамоман ўзгаради. Кумушбиби томонга оғади. Уч йиллик муттасил адоватдан сўнгги бундай ўзгариш, албатта, асосланган бўлиши лозим. Ҳаётини ва бадийий мантиқ шуни талаб этади. Шубҳа уйғотиши мумкин

бўлган кичик бир детал таъсирида бутун роман сюжетида дарз кетиши ҳеч гап эмас.

Алқисса, Қодирий бунга қандай эришди? Ўзбек ойимнинг оғмалигига нима омил бўлди?

Бу ўринда яққол кўзга ташланадиган омил – Юсуфбек ҳожининг “усталиғи”, яъни Ўзбек ойимдек чигал табиатли хотинига ўта нозик муомаласи Шарқ эрларига хос безарар ёлғонларидир. Юсуфбек ҳожининг бундай тадбирларидан кейинги вазият матнда шундай ифода топган: **“Ўзбек ойим эрига анқайғанча қараб турар эди. Ҳақиқатан ҳам, ҳожининг усталиғи Ўзбек ойимдек думбул табиатлик хотинларни гангитарлик эди. Ул хотиннинг жавобини кутиб ўтирмасданоқ, том устига том ёпа борди:**

– Қайси уйни бўшатдирсақ экан? – деб сўради ва жавоб кутмасдан, – қудаларингни нима билан кутишни бўлса, ўзинг биласан: туя сўйиб чорлағанингда ҳам келмайдиган кишилар, – деди”.

Юсуфбек ҳожининг тарғибот руҳидаги сўзлари матннинг шу жойида тугайди. Бироқ ҳалича Ўзбек ойимда бирор ўзгариш сезилмайди. У бор-йўғи “эрига анқайғанча қараб” турибди, холос. Қўйилган масала хусусида бирор фикр билдирилгани йўқ. “Чала думбул табиатлик” бу хотин истаса тўнини тескари кийиб олиши, кўнглидаги эски адоватлар янада баландроқ алангаланиши мумкин. (Шубҳага ўрин йўқ.) Аммо у, орадан бир неча дақиқа ўтгач, ижобий жавоб беради. Марғилондан келаётган “теги нозик” меҳмонларга, хусусан, уч йиллаб гўрига ғишт қалаб келгани “анди” келинига ўзи ўтирган уйни бўшатиб беришини билдиради. Аммо орадан ўтган бир неча дақиқа жавоб кутаётган Юсуфбек ҳожи учун ҳам, ўқувчи учун ҳам бир йилга татийди. Айтиш мумкинки, “Ўзбек ойим оғма...” фаслидаги энг таранг вазият ҳам мана шу бир неча дақиқага жо бўлади. Аммо “Ўткан кунлар”га доир кўпгина тадқиқотларда, айниқса, роман асосида олинган ҳар икки филмда ушбу вазият эътибордан четда қолади. Натижада Ўзбек ойим характеридаги ўта нозик жиҳатлар очилмайди.

Бизнингча, айти вазият талқини учун фақат зоҳирий – кўзга яққол ташланадиган жараёнларга эмас, балки кўзга умуман ташланмайдиган ботиний-руҳий жараёнларга ҳам эътибор қаратиш лозим. Ҳолбуки, роман структурасида айтган ҳар икки жиҳатнинг уйғунлиги муваффақият ва юксак бадиий кашфиёт гарови бўлган.

Психоанализда “эгоизм” деган тушунча бор. Бунга кўра, инсоннинг ҳар қандай хатти-ҳаракатлари, қатъиятию беқарорликлари асосида “ички мен” аталмиш ядро туради. У фавкуллодда вазиятларда ҳам, одатий вазиятларда ҳам инсон фаолияти устидан ҳукмронлик қилади. Қодирийнинг буюклиги биринчи ўзбек романидаёқ, инсон табиатидаги шундай нозик хусусиятларни англаганида ва тасвир эта билганида кўринадики, бунга ҳар қандай романнавис ҳавас қилса арзийди.

Романда Ўзбек ойимнинг “оғма”лигига омил бўлган ботиний асос қандай ифода этилганига эътибор беринг: “... уч йиллик адоватлар ва кина-кудуратлар аллақайёққа қараб учиб кетдилар ва уларнинг ўрнини “икки келинлик бўлиш” масаласи келиб олди. Узоқ-яқин хотинларнинг “Ҳай, Ўзбек ойимнинг марғилонлик келини ҳам келибдир, худди тўтининг боласи эмиш. Юринглар бир кўрайлик”, деган сўзлари эшитилгандек бўлди. Шу чоққача Зайнабга ялиниб, ялпоғланиб кун кўриб келган бўлса, мундан сўнг бир қўша келинни ўзининг оёғлари остида ялиниб юрган ҳолда кўрди”. Дарҳақиқат, ҳар бир ўзбек онаси каби Ўзбек ойимда ҳам орзу-ҳавас бор. Илло, Ўзбек ойим ёлғиз ўғилни машаққат-ла вояга етказган она сифатида Отабекнинг орқасидан орзу-ҳавас кўришга ўзини тўла ҳақдор ҳисоблайди ва бунга ҳақли ҳам. Бу истак балки Ўзбек ойимда Отабек таваллуди билан эгиз туғилган, умрининг мазмунига айлангандир. Воқеан у, Юсуфбек ҳожининг сўзлари устида мулоҳаза юргизар экан, Кумушбиби унинг мана шундай орзуларини ошғич рўёбга чиқаргувчи восита бўлиб кўринади. Натижада у “ҳожининг усталиғи” олдида мағлуб бўлганида ҳам характер мантиғига путур етмайди.

Кўринадики, Ўзбек ойим образи фақат оқ ва қора ранглардан иборат эмас. Зиддиятларга тўла, мураккаб бир дунё. Шунинг учун ҳам, бадийий образ сифатида мукамалдир.

Биз юқорида Ўзбек ойим образи табиатига хос баъзи жиҳатларнигина очиб беришга уриндик. Аммо бу образнинг ҳали кашф этилмаган қирралари бисёр. Мақолада, асосан, Ўзбек ойим тўғрисида сўз юритдик. Қодирийнинг инжа маҳоратига ҳадеб урғу бераверишдан ўзимизни тийдик. Зеро, Ўзбек ойим хусусида билдирилган барча фикрлар, аслида, Қодирийнинг ютуғи эканини мухтарам ўқувчи яхши тушунади.

ХУЛОСА

Тадқиқот хулосасига киришишдан олдин, шунини таъкидлаш лозимки, “Ўткан кунлар” поэтикаси хусусида биз тўхталган барча масалалар атрофлича очилиши учун уларнинг ҳар бирини тарихий ва назарий поэтика негизида комплекс ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Юқорида биз тўхталган масалалар, умумлашма характердаги назарий хулосалар шундагина лозим даражада кенгайиши, тўлдирилиши мумкин.

Умуман, мазкур тадқиқотдаги кузатишлар қуйидаги хулосаларни илгари суриш имконини беради:

1. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи – минг йиллик ўзбек-шарқ маънавияти, маданияти ва адабий-эстетик тафаккурининг XX асрдаги бир истеъдодли ижодкор томонидан синтезлаштирилган, замонавий талқин қилинган бадиият намунаси. У теран илдизларга эга маънавий ҳаёт устига қурилган замон романи бўлиши билан бирга, миллатнинг жорий давр ҳақида ҳикоя қилувчи эпоси ҳамдир. Ундаги қаҳрамонлар шарқона маънавият анъаналари билан тўйинган, миллий манфаатни кўзлайдиган, иймон ва куфр ўртасидаги курашларда комил инсон йўлини тутишга интиладиган ўз замонасининг алплари ҳисобланади. Шунингдек, асарнинг туркий ва жаҳон романчилигидаги мақомини белгилашда роман ҳаракатини таъминловчи бадиий компонентлар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

2. “Ўткан кунлар” романи бадиий компонентларидан бирини ташкил этувчи сюжет ва ундаги мотивлар тизими Европа анъанавий романларига миф ва фольклордан ўзлашган сюжет қолипларига мос келиши билан бир қаторда, бевосита Забур, Таврот, Инжилда ҳам баён этилган, ёзувчи тафаккурига эса Қуръони карим ҳақиқати ўлароқ ўзлашган “илк сюжет”га асосланган. Одам алайҳиссалом ва момо Ҳавво ҳаётлари, шунингдек, башарий жамият ибтидоси билан боғлиқ бу сюжет замонавий воқеликка синтезлаштирилган ва роман тарихи учун тамомила янги бадиий моделга айлантирилган.

3. Роман сюжети “илк учрашув”, “айрилиқ” ҳамда “висол” деб номланувчи бадий мотивлар тизимидан иборат. Агар Европа романида ушбу мотивлар тасодиф асосига қурилса, Қодирий романида бутун роман воқелигини бошқариб турадиган куч сифатида “тақдир” тушунилади. Романдаги сюжет бўлаклари қаҳрамонларнинг тақдири йўлидаги синовлар, эзгулик ва ёвузлик, иймон ва шайтанат ўртасидаги курашлар кўринишида намоён бўлади.

4. Роман марказида “ошиқ”, “маъшуқа”, “рақиб” дан иборат, асоси “илк сюжет” бўлган учлик – образ-триада туради. Барча сюжет воқеалари, барча ёндош образлар шу учлик моҳиятини, бу орқали роман концепциясини асослашга хизмат қилади. Шу билан бирга, ота-она, дўст, кундош, хизматкор ва айниқса, биз томонимиздан “универсал образлар” дея номланган Юсуфбек ҳожи, Қовоқ девона образлари роман умумконтекстида мустақил бадий вазифа ҳам бажаради. Ушбу образлар ўртасидаги циркулятив муносабат эса “илк сюжет” ва унда акс этадиган Қуръони карим ақидаларига бориб боғланади.

5. Романдаги портрет ва характерларнинг уйғун муносабати роман концепциясини белгилайди. Чизилган ҳар бир гўзал портрет эзгу характерга эга бўлганидек, хунук портретлар ўз ёвузлиги билан ажралиб туради. Асарнинг охиригача шу асосида ҳаракатланади. Образли айтганда, ҳар бир қиёфа романнинг бошидан охиригача ўз моҳиятига содиқ қолади.

6. Муаллиф роман қаҳрамонларига исм беришда икки усулдан фойдаланган. Биринчи усул анъанавий онамастика қоидаларидан келиб чиқади. Бунда қаҳрамон характери, қиёфаси, интилиш ва қарорлари исм маъносига мувофиқ келади. Иккинчи усулда эса анъаналарга зид тамойил илгари сурилади. Қаҳрамон ўз исми моҳиятига мутлоқ тўғри келмайдиган қиёфада ҳаракат қилади. Аммо энг муҳими, ҳар икки усул ҳам роман мазмунини мукамал даражада ёритишга хизмат қилади.

7. Романнинг хронотоп тизими ҳам, ундаги сюжет ва образлар сингари, поэтик структураси, ўзининг жаҳон роман-

чилигида учрамаган мустақил, миллий шакллари билан оригиналлик касб этади. Нафақат ўзбек романи, балки умуман, роман хронотопи доирасини кенгайтиради. Хусусан, романдаги “йўл”, “шаҳар”, “ўрда”, “карвонсарой”, “меҳмонхона”, “чайхона”, “ичкари”, “қабристон”, “лаҳм-ғор”, “остона”, “кўча” хронотопларининг баъзилари жаҳон романчилигида учраса ҳам, метафорик вазифаси жиҳатидан шарқ-ислом дунёқараши ва миллий эстетикани акс эттирадики, уларнинг қўпчилиги жаҳон романчилиги учун янгиликдир.

8. “Ўткан кунлар” романининг тили масаласи махсус тарихий-лингвопоэтик ёндашувларни талаб этади. Бу масала борасидаги илк тезислар сифатида эса қуйидагиларни айтиш мумкин: а) роман ўзбек мумтоз адабиётининг расмий тили ва услуби инқирозга учраб, янги бадий тил нормаларини ишлаб чиқиш эҳтиёжлари кучайган XX аср бошларида шаклланган; б) айнан роман ёзилган йилларда бадий наср учун таянч бўлгулик адабий тил шаклланиб улгурмаган эди; в) бу даврларда наинки ўқувчилар оммаси, балки ёзувчилар ўртасида ҳам муқим адабий тил қойдалари жорий этилмаганди; г) ўша даврда халқ сўзлашган стандарт туркий тилнинг адабий тил билан синтезлашуви учун эстетик вазият етилмаганди; д) Абдулла Қодирий мана шундай ижтимоий-маънавий хаос ҳукм сураётган шароитда янгича классик наср, хусусан, роман тилини ишлаб чиқди. Бунга халқ ижодиёти, айниқса, халқ насри, мумтоз ёзма наср, замонавий стандарт туркий тил хусусиятларини синтезлаш орқали эришди. Шу асосда шаклан тарихий, моҳиятан замонавий бўлган “Ўткан кунлар” романини жанрга хос замонавий ва қўптилли тафаккур негизида шакллантира олди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Куръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 672 б.
2. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. Иккинчи жилд. Ал-жомиъ ас-саҳиҳ. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – 622 б.
3. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1991. Т.7. – 392 б.
4. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1991. Т.8. – 544 б.
5. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1992. Т.9. – 356 б.
6. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1992. Т.10. – 448 б.
7. Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ. 20 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1993. Т.11. – 640 б.
8. Аристотель. Поэтика. Русчадан М. Маҳмудов, У. Тўйчиевлар таржумаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 150 б.
9. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советский писатель, 1963. – 362 с.
10. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – 399 с.
11. Бахтин М. Литературно-критические статьи. – Москва: Художественная литература, 1986. – 543 с.
12. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1986. – 445 с.
13. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Таржимон, сўзбоши, шарҳ ва изоҳлар муаллифи У. Журақулов. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – 288 б.
14. Боров Ю. Эстетика. – Москва: Издательство политической литературы, 1981. – 399 с.
15. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. – 406 с.
16. Виноградов В.В. Сюжет и стиль. – Москва: Наука, 1963. – 192 с.
17. Журақулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006. – 203 б.
18. Журақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 356 б.
19. Конрад Н.И. Запад и Восток (статьи). – Москва: Восточная литература, 1972. – 496 б.

20. Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – Москва: Наука, 1991. – 235 с.
21. Методология современного литературоведения. Проблемы историзма. – Москва: Наука, 1978. – 368 с.
22. Навоий асарлари лугати. Тузувчилар П. Шамсиев, С. Иброҳимов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 782 б.
23. Поляков М. В мире идей и образов. Историческая поэтика и теория жанров. – Москва: Советский писатель, 1983. – 367 с.
24. Пospelов Г.Н. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1978. – 351 с.
25. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1990. – 344 с.
26. Прохорова Т. Хронотоп как составляющая авторской картины мира. – Казань, 2000.
27. Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – 65б.
28. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – 326 б.
29. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – 272 б.
30. Теория метафоры. Вступительная статья и составление Н.Д. Арутюновой, переводы под редакцией Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – Москва: Прогресс, 1990. – 512 с.
31. Тимофеев Л.И. Проблемы теории литературы. – Москва: Просвещение, 1955. – 302 с.
32. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. – 95 б.
33. Узллек Р, Уоррен О. Теория литературы. Перевод с английского А. Зверова, В. Харитонова, И. Ильина. – Москва: Прогресс, 1978. – 326 с.
34. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Нашрга тайёрловчи Ҳ. Болтабоев. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 112 б.
35. Қодирий А. Ўткан кунлар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – 464 б.
36. Қодирий А. Меҳробдан чаён. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – 250 б.
37. Қодирий А. Обид кетмон. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1959. – 257 б.
38. Қодирий А. Тўла асарлар тўплами. Шеърлар, ҳикоя ва очерклар, ҳажвиялар. – Тошкент: Фан, 1995. – 291 б.
39. Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 224 б.
40. Қодирий Ш. 37-хонадон. – Тошкент: “Давр-пресс” нашриёти, – 2009. – 191 б.

МУНДАРИЖА

ҚОДИРИЙ МАСЛАГИ (Қириш)	3
БИРИНЧИ ЎЗБЕК РОМАНИ – “ЎТКАН КУНЛАР”	8
Муқаддима	8
1. Роман маърифати	8
2. Жаҳон романчилиги ва “Ўткан кунлар”	10
3. Роман сюжети	11
4. Романда образлар системаси	25
5. Романда портрет ва характер	55
6. Романнинг хронотоп тизими	62
7. Романнинг тили	72
“ХАМСА” ВА “ЎТКАН КУНЛАР”	75
“ЎТКАН КУНЛАР”ДАГИ МАКТУБЛАР ҲАҚИДА	84
ЎЗБЕК ОЙИМ НЕГА “ОҒМА”?	92
ХУЛОСА	99
Фойдаланилган адабиётлар	102

Муҳаррир:
М. Нуриддинова

Мусахҳиха:
Н. Бозорбоева

Тех. муҳаррир:
И. Саидов

Теришга 2020 йил 16 ноябрда берилди.
Босишга 2020 йил 25 ноябрда рухсат этилди.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Офсет қоғози.
“Cambria” гарнитураси. Нашр босма табоғи 6,04.
Адади: 500 нусха. 8-сонли буюртма.

“Nurafshon business” матбаа бўлимида нашр этилди.
100077, Тошкент шаҳри, Мустақиллик шоҳкўчаси, 38-уй.

ISBN 978-9943-6686-8-3

9 789943 668683